КВІТЕНЬ У ЧОВНІ

Благослови, мати, Весну закликати! Весну закликати, Зиму проводжати. Зима у возочку — Літечко в човночку

Вони сиділи у великій кімнаті, де під стінами вишикувалися стелажі з книгами, сиділи й слухали музику, покурюючи і розмовляючи. Ти наготувала їм бутерброди, син заварив каву, і вони розкошували зараз не так музикою чи кавою, як власною дорослістю і правом на замкнені двері і самостійне вирішення якихось своїх проблем, до яких вони тебе не допускали. А тобі будь-що треба увійти в кімнату і взяти потрібну для роботи книжку, син не знає, де вона лежить, ти сама мусиш— пошукати, але все відкладаєш і відкладаєш той момент, коли таки постукаєш у двері і з усмішечкою, такою легкою і незначущою, що її не обов'язково навіть помічати, увійдеш у велику кімнату. Ти розмірковуєш, чи треба їм щось пояснювати і щось взагалі говорити, бо ж не годиться увійти ось так без слова, мовчки, ніби ти чимось незадоволена, треба щось сказати, але що?

Щойно якась думка майнула в голові— та й нема, зникла, наче рибина з рук випорснула, — а тобі шкода, бо ж наче було щось дуже важливе — про людину, про творчість, співвідношення чогось із чимось, — порожня голова, не вхопила й не втримала. Але ні, таки є: в який момент "людина перестає сприймати і засвоювати? Чи не перекреслює вона своїм запереченням нового саму себе, усе те, що зробила досі, і чи не втрачає права на суспільне існування? Як вловити в собі момент переходу від мудрості до рутинерства, до занудливо-повчального тону? Як спинити себе, не пустити далі й далі, до моральної загибелі?

Музика на мить згасла, мабуть, вони міняли касету. А без книжки тобі не обійтися, треба на завтра підготувати бесіду для твоїх школярів — про художників-передвижників, і ти входиш, постукавши, у велику кімнату.

Вони підводяться, щоб привітатися, суміш галантності, лицарства і напівдитячої незграбності, дівчинка підводиться лише ледь-ледь, вона приглядається до тебе з цікавістю, одним поглядом охопивши одяг, зачіску, звичайно, вона примітила, що ти без манікюру, у неї самої довгі нігтики старанно пофарбовані яскраво-червоним лаком, а по тій червоності— — дрібнесенькі золотаві цяточки. Тепер так модно. Тепер також модна стрижка, що називається іменем французького перукаря "сесонн"; прямі спіднички, чобітки, уже не на "платформі", але з високими каблучками й вузькими халявками, так, ніби їх власниця збирається танцювати гопака, а не йти на роботу.

Хоч ти й не приглядаєшся, але знаєш, що всі вони чимось схожі поміж собою, тобі не хочеться визначати все це якимись премудрими словами, однак нікуди не дінешся, це — знак часу, спільність поколінь, єдність зацікавлень і — мода,' звичайно.

Береш книжку, виходиш з кімнати, залишаєш їх знову сам на сам з їхніми проблемами, їхньою музикою, їхніми розмовами.

Ти знаєш, що без тебе їм вільніше й простіше. Дівчина, без сумніву, відразу всілася на крісло, з ногами, хлопці взяли до рук бутерброди, їсти їм завжди хочеться, навіть коли вони мають поганий настрій і слухають музику. Музика тепер супроводжує їх скрізь і постійно, вони вже не носять за собою галасливі транзистори, і все-таки музика супроводжує їх скрізь. Довжелезні черги у "Мелодії", пошуки нових платівок, переписування на магнітофонні стрічки нових пісень, назви нових ансамблів, — це наче обов'язок, який вони добровільно поклали на себе. Навіть читають, не вимикаючи магнітофона. Тобі часом здається, що вони вже й не сприймають ті мелодії, як не чуєш ти галасу вулиці, якою ходиш на роботу.

Перегортаючи книжку, ти усміхаєшся, бо ловиш себе на тому, що ось уже вкотре розмірковуєш над речами давно усім відомими, про них уже говорено безліч разів, але знову щось змушує повертатися до цих

дрібниць — недрібниць, неначе вони — ключик до більших, важливих і ще не розв'язаних ніким загадок.

Пам'ять вишукує і збирає скалочки днів, ретельно склеюючи все докупи, і навіть не помітно знаку, де склеєне, і все залежить від пам'яті, буде це гарний кришталевий келих, чи незграбна фаянсова чашка, яку й викинути не шкода. А може, залежить не від пам'яті, а від тебе самої, від того, що ти робила протягом цього і ще якогось іншого дня?

...Проїхавши всього кільканадцять метрів — від зупинки, трамвай несподівано смикнувся, як живий, стишив хід і завмер. Минуло з півхвилини, пасажири взялися .нарікати і ремствувати, як і належало в такому випадку. Хтось лаяв транспорт, інші гнівалися на погоду, ще хтось намагався розсунути двері, але вони тільки шипіли й не піддавалися. Змушені стояти впритул один до одного, люди не мали як схопити свіжого повітря, теплі випари промоклих під дощем плащів дратували до нудоти, з опущених униз парасольок стікала вода, ручки важких портфелів і торб врізалися в долоні, а трамвай, здавалося, уже цілу вічність стояв без руху, і повз нього проїздили автомашини, автобуси, його обминали щасливі пішоходи, яких, видно, хтось дуже мудрий напоумив не сідати в цей трамвай... Дратівлива злість і нетерплячка слизько повзла по салону, плуталась між людьми, і тобі раптом спало на думку, що це — надовго, бо двері не відчиняться аж до самого вечора, і всім доведеться перебути разом у тісняві й невигоді хтозна-скільки ччасу, і захотілося пошукати рятун-ку, хоч якогось рятунку з цієї ситуації чи принаймні надії на те, і тоді ти запримітила тих двох напівдітлахів, якраз у найтісніше збитому людському гурті, — вона була білявенька, відлога картатого плащика зсунулася геть, і кілька зволожених дощем — і тому потемнілих пасемок волосся спадали їй на обличчя, вона не могла відгорнути їх, бо годі було й рукою ворухнути, а може, просто не помічала того неладу з волоссям й дивилася на хлопчину, який^стояв поряд — ні, упритул — і щось говорив до неї. Обоє були майже одного зросту, і його уста при розмові мимохіть торкалися її щоки. Хлопець губами спробував відгорнути їй волосся з очей, але це йому не вдавалося, обоє засміялися, і очі в них стали добрі, дві пари

добрих очей у цьому роздратованому натовпі, і ти вже не могла відвести погляду від цих двох дітей, які навіть не помітили, що трамвай спинився.

Врешті на них звернули увагу й інші, стиснений стінками вагона натовп зненацька ворухнувся, змістився центр людської уваги, і всі забули, що гнівалися на транспорт, на дощ і на вайлуватого сусіда, який наступив на ногу й не попросив пробачення. Тепер гнів знайшов новий предмет, що наблизився, зробився набагато реальнішим, ближчим і доступнішим для реакції.

Тим двом не заважали люди, — от хіба що він обома руками відстороняв від неї решту світу, захищаючи власною силою і власними раменами, — а так, загалом, їм не докучало чуже невдоволення, вони нікуди, мабуть, не поспішали й були відкриті чужим поглядам й не ховалися, хоча нічого й не намагалися виказати, — але саме це найбільше дратувало. Вони — ось поруч, до них обох можна доторкнутися, вказати на них пальцем, вимагати від них відповіді на будь-які закиди. Гріхи, содіяні людьми от створення світу й донині, лягли на їх плечі.

— О, у наші часи...

Аргумент, який здається тобі чистісіньким антиаргументом, важким тягарем мав би приголомшити звинувачених, але ті обоє не помічали нічого, як не чули злих голосів і не бачили сердитих поглядів, знизування плечима, як не усвідомлювали, що опинилися в центрі уваги і стали причиною загального обурення.

Звичайно, в усьому винен був трамвай. Трамвай, дощ і водій, який з невідомих причин не відчиняв дверей. Уздовж рейок вишикувався цілий ряд інших трамваїв, вони нетерпляче дзеленчали, вимагали належного їм права зрушити з місця, готові були усунути заваду з дороги, але, на

жаль, зробити цього не могли і тільки підсилювали своїм деренчанням нервовий настрій.

Але зненацька перший вагон знову шарпнуло, і над людськими головами пролунав голос водія: "Трамвай на одному моторі, далі не повезе, прошу всіх виходити! Трамвай на од* ному моторі!" .

Ти зраділа, що врешті хоча б водій порятував тих двох, звинувачених не знати за що, напівдітей, і тобі здалося, що розірвався тугий, добре натягнутий канат і вивільнив людей, випустив геть. І не було вже тісняви, гніву, хтось голосно засміявся, хтось навіть пожартував: "приїхали!", дощ ущух, парасолі не довелося розкривати, щоб притьмом перебігти кілька кроків і сісти в наступний трамвай з двома моторами...

І тільки діти не чули, мабуть, слів водія, бо стояли як і раніше — усміхнені й відкриті у своїй нерозумній щасливій відвертості: водій махнув рукою і повіз їх далі на аварійному трамваї з одним мотором, а вони й не підозрювали, що їм може загрожувати небезпека. Ти дивилася услід, маючи охоту помахати рукою, але вони не бачили тебе, їм не було ніякого діла до тебе.

І ти подумала: "Зачекай, а коли б це був твій син, твій Сергій?"

Думка така не здивувала тебе анітрохи, ти вже тепер звикла до цього постійного випитування у самої себе— а коли б це мій син, коли б це моя донька — як би тоді?

Запас доброти й доброзичливості ніколи не буває невичерпним, і ти підсвідомо, несамохіть бережеш його для найближчих, для найрідніших, їм ти можеш вибачити значно більше, ніж комусь чужому. Але водночас тобі легше зрозуміти незнайомих напівдітлахів у трамваї, бути до них поблажливістю, аніж до власного сина. А може, тут не доброта, а звичайнісінька байдужість? Так приємно спостерігати за ними, нічого лихого вони не робили, такі вони молоді й гарні, — та ти зійшла з

трамвая, а вони поїхали далі, і ти не відповідаєш за їхні вчинки, хоча щойно готова була боронити від святенницького упередження. Ти не знаєш, чим закінчиться їхня поїздка в трамваї, куди вони їдуть і як усе розвиватиметься далі — тебе це не обходить, — а от якби це був твій син чи твоя доня? Признайся, ти б хотіла, щоб твій син їхав отак у трамваї — упритул до дівчинки з білим волоссям, щоб він привселюдно торкався губами її щоки і щоб його усміхнений рот... Піди і поглянь на себе в дзеркало — мила, симпатична жінко, час був таким ласкавим до тебе, що не полишив надто багато позначок на тугій, смаглявій шкірі, і твої блискучі, темно-карі очі дивляться на білий світ з мало що не дівочим зацікавленням, і коли ти заходиш з колегами в кав'ярню, то не так уже й дуже різнишся від хлопчаків і дівчаток, яким тільки по вісімнадцять, і ти дивишся на них прихильно й поблажливо, врешті-решт, чому б їм тут не висмоктати порцію коктейлю, але ти скажи правду, чи хотіла б зустрітися у барі зі своїм сином? Бувають моменти, коли картаєш себе за невчинену помилку, за невчинений гріх, — а часом вибачаєш уже вчинений.

...Вони сидять там, у великій кімнаті, слухають музику, курять — а про що вони розмовляють? Ти не можеш дозволити самій собі'посидіти разом з ними, між вами стіною стає у таких випадках різниця віку, вони моментально замикають-тя у собі, такі ввічливі, готові запропонувати тобі посидіти з ними, щось розповісти і самі можуть поінформувати про якісь там свої справи — але це все ковзає по поверхні сутності, і як би не довіряв тобі твій син, яким би щирим не був з тобою сам — тут раптом і він стає якимось іншим, так, наче боїться розкрити таємницю, довірену ровесниками.

Трень-брень, — вони взяли до рук гітару. — Трень-брень, як же тобі хочеться неможливого, просто фантастичного — бути матір'ю свого сина і водночас — його однолітком. Щоб і твій досвід материнства був при тобі, і щоб роки не розділяли вас, — трень-брень, — їм гітара, їм музика, їм початок, їм ніхто не стоїть на перешкоді, і про Місяць вони спершу знали, що то — супутник Землі, і туди неодмінно мусить полетіти міжпланетний корабель, а вже лиш потім довідалися, що

місяць — то супутник закоханих і про нього можна складати вірші. Зміщення понять, усе з ніг на голову. А вони абсолютно переконані, що навпаки: з голови на ноги. На реальний грунт. Саме так усе має бути, а не інакше.

І все-таки існує можливість жити двічі. Коли твій син запрошує тебе сісти верхи, на коня й показує при цьому на стілець — не кажи йому, що то стілець, сідай верхи на "коня" і рушай у далекі мандри — інакше ти втратиш чудову можливість жити двічі. Та що б, одначе, ти сказала, якби там у трамваї їхав твій син? Залишаючи за порогом усі свої настрої і сумніви, ти входиш у школу і поринаєш у цю невтримну круговерть голосів, очей, усмішок, білих комірців і фартушків, імен і характерів.

— Твій син одного разу сказав: "Учителі ділять у школі весь світ на дві частини — вони і ми — і забувають, що діти — люди, а потім хочуть, щоб ми про це пам'ятали..."

Різка категоричність юності. Коли один якийсь факт, лише один факт викликає бажання узагальнювати. Точніше — дає право узагальнювати. Але ти чомусь завжди пам'ятаєш цю фразу, відколи він її вимовив.

Трень-брень, — вони там співають під гітару, уже близько північ, вони не розходяться по домівках, а ти усе ще не можеш увійти й сказати: "Діти, а чи не час вам додому, голуб'ята, мама-тато чекають..." Хоча— добре "знаєш, що мама-тато й тепер чекають, завжди чекають.

"Дорослі нам нічого про себе не розповідають, — каже твій син. — Усе, що ви нам говорите — це дуже приблизна правда, це правда, яка потрібна вам, щоб нас повчати, щоб нам — для прикладу, а про нас хочете знати все".

Так, так, — це правда, ти хочеш знати про нього все, а що розповідаєш про себе йому? Ховаєш свої слабості, свої помилки— і

намагаєшся трикратно збільшеним продемонструвати все найкраще. Боїшся його суду? Відречення? Не хочеш, щоб повторив твої помилки? Хочеш, щоб чинив тільки добре? Боїшся його суду. Відречення. Різкої категоричності юності. Коли один факт стає приводом для узагальнення.

І поки ти про все це думаєш, —то встигаєш обібрати картоплю, допильнувати, щоб суп був прозорий і апетитний, щоб у ньому рожевим корабликом плавала морква, духмяно пахла петрушка. Ти краєш картоплю, вмикаєш газ — картоплю варитимеш зараз, а завтра вранці розігрієш її на маслі, ще трохи присолиш, вона стане рум'яна й крихка, обсмажиш ковбасу. Син обов'язково покладе на тарілку гірчиці й присипле страву червоним перцем...

Трень-брень, — нічого не порадиш, нічого не вдієш, усе на білім світі в'яжеться докупи, усе таке неперерване, такий клубок, і нічого дивного нема, коли філософ мусить нести, до шевця свої черевики, а учитель пере білизну й розмірковує при цьому про художників-передвижників.

Коли ти покинула роботу в бібліотеці й узяла групу продовженого дня у школі, усі відверто дивувалися: мовляв, кому не відомо, що учителів, які працюють у групі продовженого дня, шанують менше, вважають напівпрофесіоналами; позаочі називають "нянечками" і ще при тому — стільки роботи, стільки клопоту, стільки тривог — треба робити .з ними уроки, треба допильнувати, щоб мали втерті носи, щоб своєчасно поїли й не забули забрати додому торбинки зі спортивними костюмами.

Звичайно, запас доброти й ніжності ніколи не буває невичерпним, але тобі його мусить вистачити на кожного з тих четвертокласників, які прийдуть у групу продовженого дня. Запас поваги й доброзичливості також десЪ може скінчитися, але тобі його мусить вистачити на кожного з учителів, які ведуть уроки у твоїх четвертокласників. І якщо тобі даний запас доброти, то при цьому обов'язково ще треба мати досить мудрості, аби користуватися нею розумно.

А хіба доброта слухається твого розуму? Що він може їй наказати, як скерує, коли вона — невтримна, самі емоції повелівають нею, часом тобі здається, що саме її тобі й не вистачає, вчинки твої ніби набувають автоматизму, якщо можна так сказати, але зненацька прокидається у душі щось таке, в чому ти вся наче розчиняєшся, зникаєш, хвилі тепла й сонця затоплюють усе навколо, це й означає — доброта, тільки доброта, вона не піддається аналізові, розуму, правилам і життєвій необхідності бути твердою.

Мислення, однак, на службі в тебе; який би підсвідомий процес не керував ходом твоїх думок, щось у тобі знає, як чинити, бо ось весь вечір ти намагаєшся не думати про те, про що думати зараз найнеобхідніше, — а в той же час околясом ти таки доторкаєшся того, чого боїшся торкнутись.

2

Лесь Вітрук має таке янгольське личко, м'якеньке волоссячко над бровами, брови блискучі, шовкові, і великі Ле-севі очі так блакитно дивляться на світ, що хочеться усміхнутися до нього, хочеться, щоб він заговорив, бо напевне ж він скаже щось таке приємне, від чого настрій буде надовго хороший.

Та Лесь Вітрук дивиться на світ і каже: — Мамо, йдіть ви під три чорти.

Леся змалечку навчили звертатися до матері на "ви", і тепер в тому "мамо, йдіть під три..." стільки фарисейства і тонкої іронії, що так чітко прочитуються в його тоні, й мати навіть не знає, що відповісти.

Лесь одягає курточку, вона в нього новенька, чиста, без жодної плямки, він дуже охайний хлопчик, цей Лесь, і штанці в нього випрасувані, він чистить черевики, старанно миє шию, зачісує своє м'яке волоссячко, він зовсім не схожий на розбишакуватих хлопчаків, які так

часто стоять у підворіттях, курять, лаються брутальними словами і пропускають уроки в школі. Лесь уроків не пропускає, зошити в нього такі ж чистенькі, як і руки, і рожеві нігтики; підручники загорнені у прозорий папір і в щоденнику — добрі оцінки. Лесь одягає курточку, мама просить не виходити надвір так пізно, і Лесь відповідає їй рівним, спокійним голоском:

— Мамо, йдіть ви під три чорти...

Вийшовши на вулицю, Лесь роздивляється довкола. Його чіпкий, точний погляд примічає те, чого можуть не запримітити розсіяні й легковажні люди: .Лесь у всьому на світі бачить чудову можливість розважитись. Розважається він тонко, делікатно, і завжди за рахунок ближнього.

— Ти боягуз, — каже Лесь Вітрук своєму сусідові по парті, — ти боягуз.

Усякий інший за таке твердження дістав би у вухо, та Лесь дивиться так співчутливо, з таким видимим бажанням допомогти й порадити, що — сусід торопіє й тільки здвигає плечима: дай спокій! Щасливий характер має Лесь — йому з незрозумілих, невидимих і таємничих причин вибачають такі речі, яких би нікому іншому не вибачили.

— Ти боягуз, — з жалем і ще з виразнішим співчуттям, майже зітхаючи, каже Лесь. — Учора хлопці лазили на дзвіницю, а ти не зміг би.

"Не зміг, — розмірковує сусід по парті, Юрко Березюк, — таки ні, але й навіщо мені це?"

Сміючись, він признається у своєму боягузтві, він ще безжурний і настрій у нього добрий, щойно була алгебра, він отримав п'ятірку, він сьогодні збирається в кіно, у кишені в нього п'ятдесят копійок, і взагалі — надворі світить сонце.

— І підпалити школу ти не зможеш, — констатує так само з жалем Лесь.

— Ти дурний, чи. що? — дивується Юрко, він справді не може й не хоче підпалювати школу, не вбачає у цьому ніякого героїзму, але сума тверджень, що він не може й не зробить чогось, безконечно зростає. Так, це правда, він, Юрко Березюк, не полізе на дзвіницю, не спалить школу, не перепливе Дніпра, не поб'ється з десятикласником, не вирушить потаємно в далекі мандри.

— То що ж ти врешті-решт можеш зробити? — провокує янгольський голосок Леся Вітрука, він дивиться на Юрка з усмішечкою і лагідно, він пропонує ще один, останній вихід із становища, останню можливість: — А ти годен зняти фари з автомобіля, який залишають на нашій вулиці, знаєш, біля двадцятого під'їзду, там до однієї тітоньки щовечора приїздить елегантний, високий дядечко у джинсовому костюмі й у бакенбардах, він пересиджує у тітоньки не одну годину, — то за той час ти допоможеш мені зняти фари з його автомобіля? Є, розумієш, ідея...

Юрко чудово усвідомлює, що йому зовсім не потрібні ті фари, йому ні до чого такий подвиг, але з усього того, про що говорив Лесь Вітрук, це все-таки найкраща, найзручніша можливість довести свою відвагу, показати свою незалежність від набридливих умовностей, якими заповнили світ дорослі люди: того не можна, цього не треба, а так не слід і погано...

— Ти що — не віриш, що я можу зняти фари з автомобіля? — хапається за найлегший спосіб ще якось порятуватися Юрко. Якби Лесь сказав — та вірю, чом же ні, >—— то можна б і не торкатися' тих фар, але у відповідь Лесь говорить:

— Звичайно, не вірю, де тобі зняти фари, — і Юрко запевняє, що зробить це, нехай Лесь тільки стоїть у брамі на чатах, усяке ж буває; і нехай стоїть за свідка: Юрко це зробить.

Уже прилетіли лелеки, всього кілька днів минуло, як прилетіли. Лелеки, бузьки, бусли, чорногузи, лельки, — так багато імен у цих гарних птахів. Шкода, кажуть, що їх стає усе менше й менше. їх не рятує від погибелі велика кількість імен, ласкавих, точних, делікатних імен, їм нема захисту й від злого, останнього цьогорічного морозу й снігу. Чомусь, як на лихо, так часто буває — прилітають птахи, а мороз раптом надумується повернутися, хоч ніби уже й давно зчорнів, зі-слиз брудний останній сніг, набубнявіли бруньки, заворкували голуби, обережно, озираючись, вибилася з-під землі блідувато-зелена стеблина ірису, дахи мають такий зелений або такий цеглястий і такий весняний колір,— і от раптом знову сніг і мороз, уже зовсім непотрібні, зайві, як зайди, яких не сподівалися, про яких думали, що вже спекалися.

Прилетіли лелеки, їм холодно, брунькам холодно, голуби здивовано нашорошилися, і горобці попримовкали, — тень-телень, цінь-цвірінь, — нікуди подітися від морозу, який з'явився так недоречно... А Лесь Вітрук стоїть у брамі в новій курточці й чекає, поки Юрко наважиться підступитись до чужого автомобіля й зніме фари.

Ти нічого цього не знаєш, бо Юрко Березюк ані словечком не обмовляється про якогось там Леся, він не може сказати, що то Лесь намовив його, бо до поганого вчинку тоді б долучилася й ганьба, якої ніколи не позбудешся: всі знали б, що його можна підбити на такий вчинок, що він безхарактерний, боягуз, та ще й до всього — ябедник.

Для Юрка Березюка нема виправдання, він сам не шукає його для себе, і мовчання викликає обурення і гнів дорослих людей. Затятий хлопчисько, добре, що врешті попався з фарами, хто його знає, що він взагалі досі робив?

— Ні, ні, він ніколи нічого лихого не робив, — запевняє мати. Ти слухаєш ці запевнення і дивишся на її обличчя. Не дуже гарне, не дуже навіть симпатичне, з тонкими губами й підсиненими повіками, але ти знаєш, що не маєш права на суб'єктивне сприйняття подій, на антипатії чи симпатії, звичайно, запас доброти й розуміння ніколи не буває

невичерпним, але його мусить вистачити й на те, щоб зрозуміти вчинок цього хлопчика, якого ти бачиш вперше, хоча доля його — в твоїх руках.

Доки ти не пішла працювати в школу, ти нічого не знала про існування комісії у справах неповнолітніх при житлово-експлуатаційній конторі, а також про те, що при цій же конторі обов'язково працює педагог-вихователь, а ось тепер ти сама член цієї комісії. Ти падаєш з ніг від утоми, але мусиш перебути й ці дві години роботи — з тобою поряд кілька жінок, вони здебільшого пенсіонерки, і ось ти, запрошена, засідаєш на вирішенні першої у твоєму житті подібної справи: треба з'ясувати, чи молена зняти з обліку Юрка Березюка, бо за спробу вкрасти фари він близько року значиться у списках хуліганів, бешкетників, потенціальних злодіїв і т. д.

Ти приглядаєшся до цих жінок, які зараз вирішать Юрко-ву долю, бачиш, які вони всі втомлені — не менше від тебе, — і замість того, щоб повністю зосередитися на справі, роздумують водночас про свої хворі ноги, стоптані черевики, про домашні справи, про всіляке там незначне й пусте. А ти вважаєш, що все інше порівняно з долею Юрка Бсрезюка дуже незначне й повинно бути полишене десь там, за порогом цієї кімнати. Тут пахне канцелярією, чорнилом, втомою, підписаними довідками. Педагог-вихователь інформує про суть справи: виявляється, Юрко Березюк вчиться у сьомому класі, йому чотирнадцять років, поведінка в школі задовільна, поганого впливу на товаришів не мав, але останнім часом почав гірше встигати, часто виходить кудись з дому, побився з товаришем по класу Лесем Вітруком. Ти докоряєш собі, що не зайшла напередодні до Юрка додому, не поговорила з ним, ти знаєш за собою це раптове, майже спонтанне уміння змусити дитину до розмови, однак...

— Ні, ні, поганого він нічого не робив, я сама ніяк не можу зрозуміти, як сталося з тими фарами... — каже мати Юрка.

— Матерям властиво розуміти менше, ніж громадськості, — демонструє афористичність мислення педагог-вихователь. — Матері звичайно засліплені, вони здебільшого...

Далі йде ціла серія бездоганно відшліфованих штампів, красномовний вихователь знає своє діло, мати Юрка Бере-зюка, однак, не знічується під навалою велемовності, її обличчя вкрите червоними плямами, але вона готова захищати свою дитину, а ти чомусь починаєш сумніватися у справедливості материних доказів.

Якби Юрко виглядав-так мило й привабливо, мав. би такий янгольський голосочок; як Лесь Вітрук, уся справа пішла б напевно інакше. Хоча ти й не знаєш Леся, але для тебе вже давно існує усвідомлення факту, що особисті симпатії та антипатії часто вирішують такі проблеми, яких вирішувати не повинні.

Обличчя Юрка Березюка має в собі вже щось від виразу дорослої і сформованої людини, у нього такі ж вузькі, затис-нуті, як у матері, уста, і нічого не можеш із собою зробити, — це насторожує, викликає недовір'я, а коли він хрипкуватим голосом відповідає на запитання — дуже безособово, коротко, не намагаючись здобути симпатію і не дбаючи навіть про тон, — це ще більше дратує втомлених жінок-пенсіонерок, і вони переконані, що Юрко ладен хоч зараз піти й зняти ще з десяток фар з автомобілів, більше того — він напевно готовий на будь-який підступний вчинок, щоб допекти дорослим і знову змусити їх витрачати час ось тут, з приводу цих вчинків. Нагляд за такими потрібен, — така спільна думка, і навіть запрошена учителька з класу Юрка Березюка, хоч і не помічала за хлопцем нічого надто злого, врешті-решт погоджується з думкою, що Юрка поки що не можна знімати з обліку.

І тоді тебе, як завжди останнім часом, ранить гострим вістрям думка: почекай, а коли б це був твій син?

Зненацька змістилося все: твоє ставлення до людей, прочитані слова, інтонації, інакше бачиш вираз обличчя кожного з присутніх. Заждіть, добрі жіночки, заждіть, а коли б це йшлося про вашого сина? Ваш, твій, наш, мій?

Ти стоїш на судному місці. Це твоє обличчя покрите червоними плямами, твої уста стяглися у вузеньку ниточку, ти підсинила повіки, бо зовсім не хочеш, аби хтось бачив, що вони припухли від сліз, ти напудрила обличчя, щоб ніхто не прочитав на ньому муки, але вона просвічується крізь колену зморшку, звучить у кожній мимовільній гримасі, хоч як ти й дбаєш про вираз власного обличчя. І твій син, твоя дитина, ти знаєш, що він зняв ті фари, от тільки ти й досі не розумієш, навіщо й чому він це зробив, коли усього півгодини тому ви говорили про лелек. Ти ніколи не помічала за ним фальшу, за своїм хлопчиком, навіть якщо він брехав, це була така безневинна дитяча брехня, такий жалюгідненький, відвертий спосіб порятуватися від якогось дрібненького покарання, що ти відразу й зі сміхом викривала цю брехню. То навіщо ж фари? Вони стали між вами, породили відчуження, недовіру, ти випитувала — він мовчав, батько бив його двічі; тричі; ти не пробувала боронити, і хлопець почав тікати з дому від таких випитувань, від мовчазної недовіри, бо ти не вірила його поясненню: "Просто так, і більше ніколи не буду, слово честі, не буду", 1— а якщо не вірила ти, то як могли повірити сторонні люди?

Син твій побився з якимось Лесем Вітруком, хто знає, чи той Лесь не дражнив його вкраденими фарами. Уроки син не вчить, бо йому не до уроків, і губи його стискаються в ниточку, гладенько зачесане волосся — сірувате й сумне, а погляд колючий і замкнений.

Ти пам'ятаєш ту історію, коли твій (справді — твій) син загубив чужий перстень з коштовним камінцем, і ти допитувала його щоденно — скажи правду, скажи правду, а син відповідав на все одними й тими ж словами. І між вами ледве не виросла стіна, може, відстань. Ти вже відчувала, що втрачаєш довір'я, духовну спільність, взагалі втрачаєш взаєморозуміння, а ти вперто й наполегливо домагалася правди.

— За що тебе взяли на облік, Юрку?

— Викрадення автомобіля.

— Ти що — вкрав автомобіль? Хотів поїздити? А ти вмієш?

На всі три запитання — одна відповідь. Не автомобіль, а тільки фари, не хотів їздити, не вмію.

— Скажи, сину, врешті-решт правду (це ти до свого сина).

— Я загубив, це правда, я загубив.

Ох, ці повторювані сто разів майже односкладові слова! Те, що ти знала, виглядало так.

Дівчинка жила напроти. Досить було перейти вулицю — і можна розмовляти з нею, можна сісти на велосипеда й поїхати дорогою в аеропорт чи на Брюховичі, можна придбати квитки по двадцять п'ять копійок у кінотеатр "Маяк" і подивитися фільм про Чінгачгука — Великого Змія, можна купити морозиво, грати в м'яча. Ти спостерігала за його наївною дитячою закоханістю. Він часом крадькома зиркав у вікно, і коли дівчинка крутилася унизу, під брамою, на другому боці вулиці, верткою дзигою — тоненька, з ногами-шпичками, з коротеньким волоссям, смішна, кругловида — він запевняв, що все прочитано, все вивчено, все вирішено, і біг униз, на протилежний бік вулиці. Йому дуже подобалося бродити з нею в дощ уздовж цієї вулиці, і найбільше під вечір, коли світло ліхтарів плавало в калюжах. Вони повільно йшли по жовтих відблисках уздовж вулиці вниз, вниз... Вона — у прозорому плащику з відлогою, вода стікала по блискучому холодку плащика, а він не вдягав на голову нічого — мав тоді та-4 ку чорну, шкіряну курточку — довготелесий, незграбний, з мокрим чубчиком, що прилипав до лоба. Твій дванадцятирічний син, закоханий уперше в житті у дівчинку з будинку напроти. Вона стрибала на одній ніжці, грала в класики, носила

з собою скакалку й м'яч, а за нею слідом ходила опецькувата, широкоплеча подружка з пухнастою, нижче пояса косою. Дівочим звичаєм вони про щось шепотілися між собою, і в таких випадках твій син ніколи не виходив на вулицю. Він читав, лежачи на дивані, або ж пробував змайструвати такого човна, який би рухався по воді сам. Він прилаштовував моторчика, моторчик не діяв, і хлопчик починав знову все спочатку, аж до вечора, коли брався мрячити львівський дощик, подружка його дівчинки десь зникала, і з малого, наївного школярика він перетворювався на закоханого.

Цікаво, що він ніколи не дивився на її вікна. Одного разу — всі знали, що його дівчинка живе в будинку напроти — хтось з дорослих нерозумно пожартував:

— Глянь, он там якась краля у самій сорочці, — чи то не твоя?

Що з ним зробилося, ти пам'ятаєш? А.

— Це не вона. А ви не смійте дивитися, не смійте ніколи дивитися на ті вікна!

Захлинаючись словами, він наче намагався затулити всі шибки, заборонити людям взагалі поглядати в бік його дівчинки.

Ввечері наступного дня прийшла мати тієї малої дівчинки й сказала:

— Ваш син украв у нас золотий перстень.

Правду кажучи, ти була переконана, що він не відрізнить золота від міді, діаманта від скельця — але яке це мало значення? Твій син украв золотий перстень.-

Тебе шмагонули в обличчя: зневажили, але — якщо це правда?

— Я не брав. Ні. Не брав я. Ні.

При матері цієї дівчинки він не вимовив більше ні слова. Дівчинка стояла біля порога, бліда, така бліда, що, здавалося, зараз вона впаде, знепритомнівши, на підлогу. Вона теж не говорила ані слова, нічого не пояснювала, німо ковтала слину, судомно см*икаючи губами й брівками. "Гарненька дівчинка, навіть у переляку дуже гарненька дівчинка — у мого сина добрий смак", — недоречно подумала ти. Такі недоречності завжди спадають на думку, коли обставини вимагають особливого напруження нервів. Ваш син украв, сказали тобі. Жінка, виявляється, не бачила раніше хлопця. Він, на її думку, виглядає чесним і гарним, вона тепер уже не дуже впевнена, що він-таки украв, але ж перстень зник...

Твій син потім розповів: подружка взяла перстень із хати, вони ба'вилися в парку, як завжди — м'яч, скакалка, — і дівчинка попросила: "На потримай, заховай!" Він був на велосипеді, узяв перстень, навіть не усвідомлюючи того, що таки золото бере до— рук, поклав у кишеню, а потім не знайшов там нічого. Це було майже неймовірно, ти не уявляла, як можна загубити перстень, тим більше, що дірки у кишені не було.

— Що ти з ним зробив, що ти з ним зробив?

— Я нічого не робив, я не крав, я кажу правду.

Через кілька днів прибіг малий хлопчисько з сопливим носом — посильний, дзвонив у двері, як на пожежу, — приніс записку від дівчинки, а через наївність передав тобі, ти віддала адресатові, а той спокійно подер папір і викинув у піч. Спокій, мабуть, йому дорого коштував, але він не читав написаного.

Правду кажучи, ти й досі не знаєш, чи все було так, як розповів тобі син, — але ти повірила. Повірила головному — не вкрав і гадки не мав, що то — золото. Мати дівчинки теж, очевидно, щось з'ясувала для себе, бо більше не з'являлася. І твій син більше не блукав уздовж вулиці під

дощем з тією дівчинкою, ти лиш помітила, що часом він кидає погляд на протилежний бік вулиці і відразу ж відвертається.

Через якийсь місяць ти знайшла у нього зовсім випадково гральну карту — оголена пікова дама, з серії якихось порнографічних карт, — ти звеліла йому пошматувати ту карту тут же, у тебе на очах. Він пошматував так само спокійно й без краплі жалю, як папірець від його дівчинки, ти жахнулася тому спокоєві—треба було щось робити, треба було рятувати себе й сина від чогось, чому ти не знала назви і що відчувала інстинктивно, як птаха чує наближення грози чи землетрусу. Тобі вже було не до аналізу ваших стосунків, ти відчула — треба рятуватися, і той же інстинкт підказав тобі вихід із становища — може, не єдиний, не найкращий, але таки вихід: ти купила квитки на поїзд, і ви поїхали, удвох, з малою валізкою, щоб навіть речі не заважали...

— Заждіть, не вписуйте нічого в протокол, — звертаєшся ти до жінок, які вирішують долю Юрка. — Подумайте про все спочатку, але та'к, ніби це ваш власний син. Навіть якщо ви вже вичерпали за сво_є життя весь запас доброти, для власного сина у вас же щось зосталося, чи не так?

Річ, однак, у тому, що ти не сказала нічого, ти не вимовила цих слів і тому зараз так караєшся і не відразу наважуєшся зайти у велику кімнату — ти аналізуєш кожен свій крок і хочеш знайти пояснення для свого вчинку, — чом ти, власне кажучи, не виявила довір'я до того хлопчика, до Юрка Березюка? Що ти зробила з добротою і мудрістю, чисто материнською добротою й мудрістю, чому ти не скористалася ними в належний момент?

Підеш до Юрка Березюка? Зустрінешся з ним? Зроби так, звичайно, але ж гляди, щоб не було це надто пізно.

Скільки разів ти вже стояла ледь не на краю урвища в стосунках із сином, скільки разів боялася, щоб не було пізно, як хотіла повернути

назад слово, вчинок, як чекала, що він скаже тобі — сідай на коня, мамо! — показуючи на стілець. Але відколи ти вперше покепкувала з тієї його фантазії, він більше не кликав, він бавився сам, творячи самостійно вже недоступний тобі світ дивовижних образів і речей.

З

У перший день навчання, коли ти прийшла до своїх четвертокласників, їх зібралося усього лиш п'ятеро. Ти з'ясувала імена й прізвища,' мовби ненароком розпитувала про те та се, щоб хоч трохи уявити собі, з ким доведеться мати справу упродовж року, бо ці п'ятеро пообіцяли приходити в групу обов'язково, вони мали на те свої власні причини, яких поки що тобі не пояснювали, а тільки так само уважно, як ти до них, приглядалися до тебе й вивчали, ще й добре вивчали. Для них важило все — твій голос, перша фраза, навіть одяг і хода, з відвертою, цікавістю вони дивилися на бурштиновий великий перстень на пальці, перемовлялися про щось коротенькими репліками, цілком зрозуміло, що вони мали свій код, якого ти не знала й не тямила нічого із їх словечок, але мала все ж надію, що з часом утямиш.

— А у вас перука чи власне волосся? — це було єдине запитання, яке вимовила вголос одна дівчинка, і решта не засміялися, а чекали відповіді. З'ясувавши, що власне волосся, вона показала язика товаришам, і ти зрозуміла, що вони, мабуть, побилися об заклад з цього приводу. Більше ніяких запитань у той день не було, і тобі стало трохи ніяково: ти винна? Діти — такі... такі тугодумні?

Наступного дня твій страх побільшився: їх прийшло тільки троє, і на твоє обережне, стримано і непрямолінійно поставлене запитання, чому ж так мало дітей у групі, адже обов'язково повинно ходити двадцятеро, — вони відповіли дуже чітко й виразно: нецікаво. Ти спробувала пояснити їм, що приходять сюди не задля забави, і цікавості тут шукати не доводиться, бо робота — це робота, й вона мусить бути.цікавою уже сама по собі... Діти посмутніли зовсім, видно було, що їм хочеться позіхнути, потягнутися, ти виходила з ними на шкільне подвір'я, вони

трохи побігали, бавлячись у піжмурки, потім пообідали в шкільній їдальні, залишивши майже всю вермішель, хоч як ти умовляла доїсти, а далі повернулися в клас, щоб зробити уроки. Вони дивилися на тебе з виразним натяком на те, що чекають не пояснень і товчення води в ступі з приводу якогось там іменника, а хочуть, щоб ти написала арифметичну задачу на дошці. А що ще на дошці, голуб'ятка?

— А нам Тетяна Петрівна писала, — сказали вони одвер-то й розчаровано, коли— ти попросила їх братися до самостійної роботи.

Зазирнула до класу завуч, зачудовано звела вгору вищипані бровенята.

"Оце й уся група?"

Зауваження при дітях здалося тобі трохи нетактовним, але довелося промовчати, бо ж відповідати було ще нетактовніше.

— Якщо ви не будете писати на дошці, до вас ніхто взагалі не прийде, — дуже серйозно пояснила та ж дівчинка, яка запитувала про перуку.

— То ви що — в розвідку вислані, щоб довідатися, як воно буде? — засміялася ти, і сміх твій виявився доречним, бо вони теж почали сміятися разом із тобою, і навіть нічого більше не запитували. Трохи згодом ти довідалась, що цим трьом ніде взагалі подітися. У дівчинки померла мама, коли малій було всього три роки. Часом їй здається, що вона взялася з горіха або з горошини.

Дівчинку звали дивним ім'ям — Сусанна. Вона була яскраво-руда, з великим ротом і розкішними, прозорими рум'янцями на ніжних щоках, в ній було щось таке крихке, порцелянове, і в той же час зеленкуваті очі зненацька затуманювалися важкою недитячою тугою, від якої тобі ставало і самій сумно.

Одного з хлопчиків називали Робін Гудом, бо він якийсь час носив із собою до школи лук, а поза тим у нього не було нічого від Робін Гуда, він був низенький, повнощокий, щербатий і смішний у своїй інфантильності, якої ніби і не гадав позбуватися. Він дуже, любив суп і всі страви, якими годували в шкільній їдальні,,вдома йому ні з ким учити уроки, і хоча вчився він непогано, волів залишатися у групі, а не йти додому.

Третій був розбишакуватий, він і не ховався із своїми войовничими намірами щодо всього світу, його шкільна форма, зім'ята й потріпана, неначе заважала йому, він то скидав, то натягав піджачка, виймав з кишень якісь кульки, магніт, шматочки дротиків і виразно давав тобі зрозуміти, що за уроки братися не збирається. Додому не йшов, бо кожен раз на нього там чекала жорстока хльоста — мати, навіть не розпитуючи ні про що, добувала ременя й лупцювала. Звали його Іваном Ткачем, а прозивали чомусь Котиком, може, щоб підкреслити йоршистий характер, а може, існувала на те якась інша причина, але на прізвисько він реагував дуже спокійно, не ображався.

— Що ж, — сказала ти, — троє — то й троє. Сьогодні будемо працювати втрьох.

Ти пояснювала самій собі: треба щось робити, аби ці троє сказали в класі: нам цікаво! Нехай це дешевий спосіб звабити сюди решту, але ніяким іншим способом ти поки що користуватись не мала наміру, і це було добре, ти правильно вирішила, вони самі й відразу пояснили тобі це.

Сусанна запитала:

— І ви не підете скаржитися батькам, що ніхто не ходить? І до Жаби не підете?

— Я не знаю, хто така Жаба, — сказала ти. — Як же я можу піти?

Зніяковівши, дівчинка все ж пояснила: це — "училка", класна керівничка, Марія Климівна, якщо говорити вже зовсім точно. Прізвисько здалося тобі таким влучним, що захотілося посміятися, і ти ледве втрималася, щоб таки не засміятися, і натомість прочитала їм нудну лекцію про те, що... одним словом, усе, що мало бути сказане з цього приводу, ти їм сказала. І пообіцяла: Жаба не знатиме, як її називають, якщо ти більше не почуєш від них цього прізвиська. І скаржитися ні на кого не підеш.

Перш ніж їх стало на заняттях п'ятнадцятеро, минув майже місяць. Тоді ти ще не вміла нагадувати самій собі: почекай, не поспішай, подумай — це міг бути твій син. Але ти просила Іванову матір більше ніколи не бити сина, — ніколи? — ну принаймні до вашої наступної зустрічі, і ти не сказала їй про те, що в тебе з Іваном була така довга, така доросла розмова, коли ви разом поверталися якось додому після занять.

Іван питав маму:

— Де мій тато?

— Дай спокій! —1 Де мій тато?

— На будякові повісився, най би його холєра забрала! Ах, на будякові повісився. А чому на будякові?

Минулої зими, коли мами не було вдома, прийшов чоловік, постукав у двері, Іван відчинив, то був маляр, Іван зрозумів з одягу, що — маляр, чоловік дивився на Івана довго, схиливши набік голову, наче не вірив самому собі, що можна так близько побачити такого малого-малого хлопчика, ах ти ж малий, ось на тобі три карбованці, візьми, та візьми, чуєш?

— Яз ваших трьох карбованців не збагатію, а ви тим, що мені їх дасте, не здобрієте, — сказав Іван. Він здогадався, що це був той, котрий на "будяці повісився, бо чув колись, як дорослі люди говорили вголос, що він, Іван, схожий на маляра, який у них у хаті стіни колись малював, і сміялися при тому,— то як же Іванові було не здогадатися, що якраз то і був той самий маляр?

— Він більше ніколи не приходив, — сказав Іван, і ти не могла зрозуміти, було в цих словах більше іронії чи смутку за чудернацьким чоловіком, який чомусь на будяці повісився.

— То, може, звичайний собі чоловік, незнайомий, — сказала ти Іванові. — Трапляються на світі такі.люди, що їм хочеться втнути якусь незвичну штуку. От я знаю одного.

— Колись я думав: а хто поховає останнього чоловіка, якщо всі помруть?

— Отаке. Звідки такі думки тобі в голову йдуть? Не може бути, щоб усі вмерли, навіть якби...

— Навіть якби атомна війна?

— Не буде війни, Іванку. Якщо ти не схочеш і ще хтось не схоче — хіба може бути поміж вами сварка і бійка? Та ви кого завгодно змусите тихо сидіти, якщо не забажаєте бійки.

— Це правда. А дорослі то й зовсім кого хочеш... Знаєте, моя мама не зла, вона добра, то тільки так кажуть, а справді-то я знаю, що добра... Одного разу вона плакала навіть, била мене й плакала, а коли мене б'ють, то я вже не знаю, що готовий зробити, аби наперекір було. Якби ви мене хоч раз ударили, нічого б у вас не вийшло.

— А що в мене мало вийти?

— Ну, мене всі приручити хотіли. Як собаку. І всі били. Якщо не били — то хотіли вдарити, я вже знаю, які в людини очі, коли вона хоче вдарити, а ви ні разу не хотіли.

Ти принесла в клас програвач і платівки, це були пісні про матір, ти читала їм вірші, так довго читала,"що аж трохи захрипла, і хтось з дітей запитав: принести води, так? А Сусанна сиділа така далека, з таким глибоким смутком у своїх зеленкуватих очах, що тобі стало моторошно і ти замовкла на півслові, побачивши вираз її обличчя. Дитина запримітила, що ти дивишся на неї, і наче змахнула з личка смуток і тріпнула рудими кучерями, аж вони впали їй на очі, й наперекір своєму болеві усміхнулася до тебе, і ти тоді знову думала про міру мудрості в доброті.

Вони повинні були написати твір про дерево, про березу,— в підручнику дано кілька слів, які обов'язково треба використати у творі, а решта — то вже фантазія, що хто вміє.

Іван написав: "Я бачив весною зламану березу. З неї капав сік у тому місці, де вона була зламана. Сік був схожий на сльози. І ще я бачив, як пташка мостила гніздо на зламаній березі. Хоч береза була вже нежива".

Жодним словом, яке треба було вжити у творі, Іван не по-служився. Може, це було звичне "щоб наперекір", але ти не сказала йому про слова, а тільки виправила помилки і порадила переписати ще раз. Хлопчик махнув рукою й не став переписувати. Двічі робити одну й ту ж роботу — це забагато для Івана. І все-таки його твір тобі сподобався найбільше. А Жаба не погодилась, і це було вже не вперше, вам доводилося ввічливо, але уперто сперечатися про цих дітей, вона казала, що в групу ходять найчастіше ті, кому бог дав мало розуму, й більше, ніж трійки; вони в житті не заслужать ніколи й ні в чому. Жаба не міряла людські можливості якось інакше, аніж шкільними оцінками, вона знала граматику й точно ставила наголоси в кожному слові, тут з нею важко було б сперечатися, але коли говорити про запас доброти, то

можна подумати, що їй не доводилося ним ніколи користуватися. Ти часом ніяковіла від її обмеженості в знаннях і почуттях, це в неї дуже трималося купи. Коли діти запитали в тебе, хто така Марія Конопницька — вони майже всі жили на вулиці Конопницької — ти розповіла їм дещо про письменницю і порадила прочитати одну з її книжок, а вже наступного дня вони прийшли до тебе з інформацією, що розпитувалися і в Марії Климівни, хто така Конопницька, то їм було сказано, що то — відома співачка, і кому ж тепер вірити, питали вони, хоч і не вимовляли вголос цього запитання.

Ти не знала, трохи розгубившись, що тут чинити. До біса дурну Жабу, треба говорити: Марія Конопницька то таки Марія Конопницька, а не, приміром, Соломія Крушельницька, але як це сказати? Чим пояснити помилку вчительки, в якої їм треба вчитися? Як взагалі не порушити святість віри в учителя, у його непогрішність? Ти сама, звичайно, не боялася признатись у чомусь, чого не знала, ти їм сказала, що навіть у дитинстві слабо орієнтувалася в математиці, то що вже тепер — а однак ти розв'язуєш з ними задачі, ти просила сина зробити для них математичні таблиці й сама сидиш увечері над підручником, — чи не краще признатися тій Марії Кли-мівні, що вона не знає, хто така Конопницька, іменем якої названа вуличка в місті?

Славко Жук продавав жувальну гумку біля входу до їдальні. Позаздрити можна юному бізнесменові: ідеальне вибрав місце, адже кожен, хто йде в їдальню, мусить тримати в кишені чи в кулачку гроші. Отже, — готіївкою, розрахунок на місці, ніяких у борг і потім і ніякої заміни натуральною оплатою якимись там фантиками, марками чи сірниковими коробочками. За штуку Славко брав сорок копійок, нахабству його й відвазі теж можна позаздрити. Славко — учень з твоєї групи, ти могла б тішитися, що маєш такого мудрого хлопчину. Скільки ж то він уторгував, лебедик? Учора частував тебе гумкою безкоштовно, зате сьогодні — скільки ж'таки вторгував?

— Я вас прошу—дайте йому спокій, нехай дитина робить, що хоче, — радить тобі Жаба (ти вголос часом колись не назови її Жабою: май на

увазі, що вона — Марія Климівна). — Дайте собі спокій, бо як братися за ту справу, то доведеться йти далі: де взяв, що на ті гроші купуєш, а я більше ніж переконана, що то мати йому дала гумку й веліла продати, вона недарма за кордон їздила, я знаю, — не червоніючи каже Жаба. А ти йдеш і відбираєш у Славка решту жувальної гумки, таки ще досить у нього залишилося того добра, — і роздаєш гумку всій групі й кажеш:

— Це Славко Жук вас частує, подякуйте йому, діти, — Славко дивиться зі злістю й насуплено, як зникає гумка, а разом із нею — і сподіваний заробіток. Ти не боїшся, що завтра прийде до школи Славкова мати скаржитися?

Завтра Славкова мама до школи не з'явилася, зате Славко дав списати Іванові задачу за двадцять копійок. Зворушлива турбота про справедливу оплату праці. Молодець, Славко. Дуже модернова дитина. І Жаба весело регоче з такої діловитої модерновості.

Почекай-почекай, що ж ти ходиш довкола цих дрібниць, наче хочеш заплутати слід за овоїми міркуваннями, наче сама себе хочеш завести хто знає куди всілякими спогадами з приватного — ні, шкільного життя? Там тих деталей, тієї красномовності стосунків, тих нюансів, півтонів, півжестів, півпо-глядів, там того — спам'ятайся, чому ти вибираєш тільки таке: трохи гумору, трохи наївності, трохи доброти, а все разом — ще не проблема. Проблема для тебе починається тоді, коли ти надто пізно згадуєш: а що — якби це мій син, моя дитина? Але ти й думки не допускаєш, що твій син міг би дати списати задачу за двадцять копійок чи продавати жувальну гумку при вході до шкільної їдальні.

А як з тими фарами — це ти можеш допустити? Що ж ти так пізно спам'яталася, чому не отямила інших, тих, хто сидів поряд з тобою?

Проблеми школи набагато глобальніші, аніж ті дрібниці, про які ти ведеш мову. Врешті-решт, може, роль учительки молодших класів визначається не її ерудицією і не тим, чи плутає вона Крушельницьку з

Конопницькою, а має якісь зовсім інші виміри, а ти городиш город, дивачко, — краще поміркуй над тим, що учитель був завжди не тільки носієм знань, які передавав не одному поколінню — а також був, і досі є, і буде, напевно, тим ланцюжком, що в'яже покоління з поколінням, допомагаючи їм спілкуватися і розуміти одне одного глибше й краще. Проблема, правда ж? Погоджуйся чи не погоджуйся, а так воно є, але тобі зараз не до цього, ти докоряєш собі, чому не переконала комісію, що Юрка Березюка треба зняти з обліку? Як ти не відчула, що дитину це мучить, її треба звільнити, їй треба повірити, бо недовіра може призвести до катастрофи?

Батько Сусанин прийшов по неї у суботу, мала анітрохи не. схожа на нього, він такий високий, чорнявий, з важким обличчям: от, може, засмученість у погляді — це в неї від батька, а більше нічого. Узявши до рук її портфель, він нахилився до малої і щось запитав, вона ствердно кивнула головою, обоє попрощалися й пішли разом — два кроки дитячих, один — дорослої людини, і в тому була якась певність, що нічого поганого не станеться, усе буде гаразд, і не тільки з малою, а й з усім світом, з тобою теж, треба тільки одного — мудрої доброти, то як же ти не спам'яталася сама й інших не спонукала до цього?

Трень-брень, — вони Ще досі грають на гітарі, як можна так довго й бездумно теревенити, вже ти починаєш гніватися, уже маєш бажання таки встати і сказати їм, що час йти додому, але вони дорослі, вони майже всі росли з твоїм сином, і в тому, що вони такі, а не інакші, є щось від впливу на них твого сина й твого власного.

Іван написав записку й поклав її у зошит Сусанні: "Якщо ти хочеш пубачити восме диво світу, приходь завтра о шостій на площу Домбровського. Іван".

Ти й без підпису впізнала б цей нерівний; почерк, і всі Іванові помилки викривали його з головою, бо тільки він один у групі міг написати "пубачити" й "восме". Записку Сусанна, без сумніву, не збиралася показувати нікому,, ти побачила ці карлючки випадково,

перевіряючи Сусаннин зошит, і, не знати від чого, серце твоє стиснулося і завмерло: той шибеник, який вибивав у школі вікна, як і належить шибеникові, який допікав Марії Климівні своїми витівками — та й тебе вимучував своїми нерівними настроями, приносив до класу карти й зваблював до гри цілий гурт, дозволяв собі вголос виголошувати завчені абияк рядки віршів, шматувати чужі зошити на літачки й заливати клеєм парту, на яку через мить мала сісти та ж Сусанна, — його збитків ти й перелічити не годна, це багатосерійний фільм без кінця, — і той шибеник пише записку і пропонує показати Сусанні "восме диво світу". Що він знає взагалі про дива світу й про їх кількість? А однак восьме. Тебе непокоїть — може, знову якась витівка, якась лиха витівка? Що він може вигадати на цей раз, яке диво готує для малої! Спалили ж хлопчаки старий дерев'яний театр в Астрахані — просто так, задля цікавості:,бо ніколи не бачили великої пожежі — чим не восьме диво світу? Ти бачила одного разу, як діти з утіхою дивилися на-величезну зелену ялинку в центрі міста, привезену й встановлену спеціально для них на Новий рік, а потім з не меншою' радістю спостерігали, як її завалили й рубали. Маленькі грішники з добрими серцями, великі безтурботники з серйозними обов'язками, мислителі з наївним бажанням бавитися,'—то ти таки усвідомлюєш, що ти для них? Хто ти для них?

Восьме диво світу... Поза всіма тривогами, що ж то має бути?

Несподівано підступає заздрість: а тобі ніхто й ніколи не пропонував показати восьме диво світу. Підсвідоме бажання прийти на площу Домбровського о шостій не давало спокою, ти заразилася дитячою цікавістю і тривогою водночас, але тривоги було вже менше, ти так само несподівано (а може, тепер уже навмисне, бо ж таки слідкувала) — перехопила погляд Івана. Він невідступно дивився на Сусанну, напружений, не по-дитячому напружений був його погляд, наче він мав намір загіпнотизувати дівчинку й змусити її озирнутись, а коли вона, таки справді відчувши невідступність його погляду, озирнулася і зустрілася очима з хлопцем, він миттю й низько опустив голову, наче його приловили на чомусь зовсім уже недо-зволеному — Іван опустив

голову? Такого ти не бачила, він завжди дивився в очі співбесідникові, і в його чорних зіницях стрибала чортенятком цікавість: а що ти мені ще новенького скажеш, а що ти мені зробиш, ні, що? Ну, вдариш, а більше того? Нічого ти мені не зробиш, не зламаєш, не переконаєш, не змусиш — то вдар, вдар... Іван опустив голову. Яким же має бути восьме диво? Може, він хоче вилізти на дах якогось будинку? Викрасти автомобіль і повезти Сусанну... Викрасти автомобіль. Зняти фари з автомобіля...

V

4

Тихе, але вперте й невідступне моє сумління. ХОДИТЬ за мною. Докучає. Випитує. У такому світлі подає мені всі мої вчинки, що я перестаю сама собі подобатися. Безпорадна, руками розводжу й глузду добрати не можу ні в чому.

Із простих, буденних речей сумління вибудовує переді мною таку чудернацьку споруду, такий лабіринт, з якого справді нема виходу. І нема виправдання моїй безпорадності, моїм помилкам у роботі, моєму непрофесіоналізмові.

Цінную у ліодях професіоналізм. Не той професіоналізм гонорових і дурних снобів, начинених по вуха штампами і специфічними визначеннями простих речей, а той професіоналізм, за яким справді відчувається знання справи й добре володіння ремеслом. Слова "ремесло" не боюся. Через те, що велика кількість людей погано володіє своїм ремеслом, трапляються випадки, розплачуватися за які доводиться суспільству.

Балакучість — це один з найважчих людських гріхів, і, на жаль, більшість із нас безнадійно потонула в цьому гріхові. Хворобливе бажання пояснити вчинок ще до того, як сам вчинок здійснений,

переслідує багатьох, і коли вже слово сказане — то дія не завжди йде услід за ним. Часом здається, що, сказавши, ти вже зробив.

Балакуче моє сумління надокучає мені, воно заважає працювати і намагається заперечити мене — а це уже зовсім непоправний злочин.

Один мій добрий приятель казав, що вночі, коли, як звичайно, буває тихо й можна побути при бажанні на самоті, він розпочинає (або продовжує) суперечки зі своїми друзями. Запекло сперечається з усім, що вони говорили вдень, заперечує їм так мудро й аргументовано, що вони відступають від власних міркувань.

Я теж сперечаюсь — але не з друзями, а з власним сумлінням. Погоджуюсь із ним часом, а здебільшого сперечаюсь. Сумління постійно нагадує мені про мудру доброту чи про добру мудрість — я думаю, це тому, що воно підозрює мене в недопустимій відсутності живих почуттів, емоцій чи навіть інтенсивного начала. Мозок, тільки мозок, уперте перетирання усього на світі через жорна мислі, а живого спалаху нема, і якби до всього я ще не мала почуття гумору, давно б вигнала своє сумління на всі чотири боки.

Сумління хоче, аби я насамперед придивлялася до настрою і виразу очей, до кольору тих очей, до рук і усмішок моїх учнів. А мене насамперед цікавить: що вони думають?

З точки зору сумління — у мене десятеро, п'ятнадцятеро душ учнів. Душ — а хіба не мозків, які продукуватимуть думку, ідеї, конструкції світу?

Іван пише записку Сусанні: "Прийди, я покажу тобі восьме диво світу". Закономірна записка. Стремління відкрити комусь побачене чи здійснене диво — це логічно й зрозуміло. Загадка тільки в тому, кого ми" вибираємо на того глядача, співучасника, свідка дива. Чому саме— Сусанна?— Загадка тільки в цьому.

Чому я говорила про ремесло й необхідність оволодіння ним? Бо, знаючи своє ремесло, майстер може ставити перед собою завдання, мету, він усвідомлює, що він може, а чого не може.

В учителі дехто йде, не відаючи, що збирається сказати світові. А мета педагога — це ж не тільки щось сказати своєму учневі, чогось навчити його. Ширша й вагоміша мусить бути ця мета—не учневі щось сказати, а через учня звернутись до світу, світові сказати через учня.

Десятеро душ. Так стверджує моє сумління.

Нехай — десятеро душ. Але також десятеро умів. Ще таких кволих, таких несміливих і немічних. Учителеві належить дати їм сили й упевненість у власній значимості.

А-а, хитре моє сумління. Заплутавшись у риториці, воно пробує збити й мене з пантелику. Варто тільки почати пошуки якихось своїх стежок, як воно запевняє: збиваєшся на манівці. Часом запевняєш, що маєш намір навчити їх діяти, тепер кажеш — навчити мислити, а коли придивитись добре до твоєї науки, то вийде, що ти їх вчиш відчувати. Бо, каже сумління, хіба ж неправда, що тобі сподобалися три речення про березу, які склав докупи Іван Ткач?

Сподобалися. Дурненьке сумління. Містифікації не розуміє. Я мушу з тобою сперечатись, бо інакше ти мене пустиш з торбами. Залишу на світі жалісливих і ніжних, не навчу їх упиратись, боротись, покажу їм тільки вітряки й не встигну сказати, що з вітряками вже воював Дон-Кіхот. Волочитимуться за мною вслід самі лише борги до самої смерті, а я не хочу залишати боргів — бо ж розраховуватися за них доведеться моєму синові й моїм учням. Знаю, яку епітафію склала б сама собі на надгробок: "Умерла тільки тоді, коли розрахувалася з усіма боргами".

Борги вже є. Я ще не знала, що воно таке, а вже заборгувалася — матері, непосадженому дереву, зламаній стеблині, учителеві,

ненагодованому псові, недотриманому слову, обдуреному закоханому, учням...

Борги зростають, і вже є проценти, і я не знаю, коли їх сплачу, а так не хочеться залишати за собою борги. Платити треба працею, ідеями, безсонними ночами, грошима, кров'ю, нервами...

Добротою, — підказує мені моє невтомне сумління.

Гаразд, — підкоряюсь йому я, — добротою. Нехай в основі всього буде доброта, — і що тоді? Я була добра, я стільки разів була добра...

Ох, — стогне моє сумління,'—та не стільки разів, а — в грунті, в основі, з потреби внутрішньої, а не при нагоді. А як же навчити бути добрим з потреби, а не — при нагоді? З таким умінням треба народитися, як з кольором очей, цього не навчиш, але що ти не даєш мені до слова прийти, любе моє сумління, є у тобі щось від коломийської міщанки, яка не вміє слухати співрозмовника й безнастанно обриває його на півслові, як каже один мій знайомий. Говори, говори, — погоджується сумління, — хоч я і так знаю, що ти можеш сказати.

Шибеникуватий хлопчисько, якого називали Бобом, любив стояти на вулиці й зазирати у вікна.

— Чому ти заглядаєш у чужі вікна? — невдоволено питали дорослі.

— Це дуже негарна звичка — підглядати за людьми, коли вони цього й не знають, — пояснювали дорослі, забуваючи, що за людьми не підглянеш, коли вони про це підглядання здогадуються.

— А я не підглядаю, — казав хлопчик, — я дивлюсь. І не у вікна дивлюсь. Я бачу крізь стіни, — сказав Боб, сміючись.

— Зухвалий хлопчисько, — гнівалися дорослі.

— Який дотепний, — сміялися інші.

Гнівалися, сміялися, раз, удруге, втретє, а вчетверте уже не гнівалися і не сміялися: моторошно стало. Стоїть, дивиться. Нічого він крізь стіни не бачить, дурниці несусвітні. Хто ж коли бачив крізь стіни, але, правду кажучи, неприємно, коли отак стоїть хлопчисько й дивиться, дивиться... Що він так видивляється? Може, воно й того... може... Ет, дурниці, звичайно, та тільки однак, і однак, і тільки!

його відганяли, лаяли, скаржилися батькам, батьки лупцювали Боба, а Боб плакав і приказував:

— Ну, добре, ну, я очі заплющу, щоб нічого не бачити, осліпну, якщо хочете, ну, чого вам ще від мене треба?

— Не підглядай, — наказували батьки суворо.

—Та я ж пояснюю вам — не підглядаю, а дивлюся! — переконував їх Боб, але йому не вірили.

Чужі тітоньки й дядечки підходили й випитували:

— Що ж ти там бачиш, хлопчику, розкажи й нам!

— Е-е, ні, от цього я вже не зроблю!

— А що ти в мене бачив, ти ж туди, де я живу, дивишся,— хитрувала якась жіночка.

— Е-е, ні...

— Хлопчику, ось тобі цукерочка, скажи, що ти в мого сусіда...

— Е-е, ні, я цукерочок не люблю!

— А що ти любиш?

— Бачити люблю.

Жарти жартами, а хіба то не наука дорослим із хлопчиком, який нібито бачить крізь стіни? Головне — він не дивиться, він бачити любив.

Важливий не тільки процес, а й результат. Треба побачити — вчить мене мудре і добре сумління.

Дивлюся на свого сина й на його товаришів. Дивлюся, а бачу? Розумію? Знаю?

Загадують вони мені загадки, сміються — відповіді не дають, розгадки в мене немає.

Вибір товаришів — хіба не намагаємося ми вказувати нашим дітям: товаришуй краще з тим, а не з отим, то гарний хлопчик (дівчинка), він (вона) добре вчиться, симпатичний (а), батьки...

А йому дарма. Він приводить додому розхристаного, з немитими руками, погляд — спідлоба, два до двох додати не вміє, питаю сина, хто мама й тато цього хлопчика, — а я звідки знаю, — чую у відповідь, — нащо мені це знати, це — мій приятель, це мій друг, — і розв'язує задачі, які цей друг, шморгаючи сопливим носиком, незугарний навіть без помилок переписати, я щоденно годую малого обідом, нагадуючи, що треба б руки помити, а^воно йде у ванну, намочить долоньки й залишає на рушникові дві чорні плями. Воно нічого не читає, у телевізорі щось бачить, але нічого не тямить, переказувати не вміє, читає задачу й замість "два сувої матерії" каже-: два Суворова з матерії... Це кумедно, але який хосен з такого то*^ варишування моєму синові?

Не конкретизуючи, не називаючи імені його приятеля, починаю здалека і, як" на мою думку, дуже розумно й тактовно пояснювати синові, що дружба мусить давати якийсь результат, якийсь наслідок, якусь обопільну користь, бо якщо один тільки дає, а другий тільки отримує, то...

— А він, знаєш, як у футбола грає, — усе зрозумівши, із запалом інформує мене син, — він, знаєш, як по деревах лазить, у нього, знаєш, який пес є!

Контраргументи. Розбита вся моя теорія — "у нього, знаєш, який собака є, він дозволяє мені з ним виходити надвір, собака, знаєш, який..." І раптом я усвідомлюю, що річ, звичайно, не в оцій зовнішній стороні справи. Собака, футбол — це для мене, це матеріалізований вияв їхніх стосунків, який потрібен мені, бо я ж таки розумію дружбу — матеріально, грубо: треба щось давати, а хіба собака — це не найважливіше й найкраще, що можна дати? Усе це — для мене, щоб переконати мене, а насправді мусить бути щось інше, щось таке

важливе, чого я не бачу за брудними долонями, за невтертим

носом і "двома Суворовими". Добре ніби дивлюся, а погано

бачу. Не вмію бачити. Крізь стіни — не вмію. Невже не дано?

Ображаюся не знати на кого: чому ж не дано? Доводиться

відступитися, і я здаюсь, продовжую втирати носа сопливому

хлопцеві, мити за ним посуд і відпирати рушники. Підсовую

йому книжки — спершу казки, потім фантастику, але, здаєть-

ся, він повертає їх непрочитаними, шморгає носом у відповідь

на запитання, чи сподобалось і — про що ж там, стенає пле-

чима. —

Здаюся, відступаю, тільки пильно стежу за тим, щоб мій син, бува, теж не став шморгати носом, щоб не перестав читати книжок, щоб знав, як переповісти їх зміст. Одного разу врешті, десь через рік, здається, щось трохи з'ясувалося, відкрилася завіса на мить — і знову все зникло для мене, дорослої, невтаємниченої, такої нездогадливої та нерозумної, з нього всі сміються. Він же шепелявить. З нього всі сміються. А ти!..

Стаю сентиментальна, як моє сумління. А я — що ж я, мабуть, я як чинила найгірше, що могла вчинити — стала, як усі, як усі, хто сміявся, а я ж — єдина, я ж тільки одна-одні-сінька, я — мама, і от — як усі. Спасу нема — помилка на кожному кроці. Добре було в ті часи, коли єдиним педагогічним аргументом був ремінець. Вникаєш у психологію, шукаєш підходу, пильнуєш за кожним словом, думаєш, як ступити, — і от маєш: "а ти!" А якби їх було десятеро — не учнів, а власних синів, десятеро, то як же — десять помилок, десять неправильних кроків, десять дорікань: а ти!? Ніяк не можу пригадати, що ж такого робила моя мама, що я вважала її безпомильною, не дорікала і бігла за теплим захистом, який могла дати тільки вона в усяку скрутну хвилину? Що вона робила такого, які знала чари, яку ворожбу, що я її так любила? Проаналізувати щось із її вчинків з її слів стараюсь — і не можу. Вона не робила. Вона була мамою. А це не розкладається на часточки. Не піддається аналізові, таке цільне. Мама. Господи боже мій, мама... Материнський обо-

в'язок — які нерозумні слова. Не обов'язок — спосіб буття, сенс існування, спалах, який триває протягом усього життя, відколи родиться дитина, навіть раніше, навіть ще до того, як вона вродиться.

Приходили інші хлопці, дівчатка — цікавіші, розумніші, приємніші, як на мій погляд, а син любив тільки цього — шепелявого, з якого сміялися.

І так уже постійно, десь аж років до чотирнадцяти — тільки такі, яких треба було захищати, яким треба було давати списувати, яким наче було завдано шкоди, обов'язково з комплексом, нехай навіть ними н ^усвідомленим комплексом недостатності. Борюкалися на підлозі, їздили на велосипедах, ганяли у футбол, реготали — і тільки разом із моїм сином. Так, наче без нього не вміли б сміятися. Я почала навіть боятися: чи не робить він із них прислужників, чи не вдає із себе погонича слабших — за прихильність можна вимагати чого зав: годно. Але ні, він цього не робив. Він має друзів. Син сідає писати якийсь свій щоденник увечері, крадькома. І крадькома до півночі, щоб я не бачила світла в його кімнаті, читає,— отже, усе гаразд, здається, ті хлопчаки, інтереси яких обмежуються футболом, ніяк не впливали на інтелектуальний розвиток мого сина. Він запитує уже про такі речі, яких я не знаю,— отже, все гаразд, учитись треба вже мені; я не можу допомогти йому розв'язати задачу з фізики. Він пише про Пе-чоріна: "Коли людина досягає вершин, їй уже нікуди йти, а спускатися вниз нема сенсу, тоді залишається тільки одне — померти. А Печорін уже досяг своєї життєвої вершини, — як же було вирішити, що робити далі?"

І я вже не відважувалася критикувати його за друзів, запитувати автоматично й звично — а хто їхні батьки, бо, як вважав мій син, це не мало ніякого значення і аж ніяк не позначалося ні на характері дітей, ні на їх уподобаннях, а тим більше не визначало їхньої вартості.

Найбільше мені подобався один, такий тихий, але дуже гордий хлопчик. З тієї скупуватої інформації, що мені давав син, я знала, що хлопець приїхав до Львова з Вінницької об-

ласті, і знову почалося так, як завжди: з хлопчика трохи кепкували за його нельвівську вимову, а той відповідав на кепкування мовчазною, тихою усмішкою й здивуванням, — як же було не прикликати його додому, до себе, навіть ще не запитавши імені, а тільки знаючи на прізвище,, з першого ж дня син вигадав для нього ласкаве прізвисько — вже не пригадаю, яке, але звук був ласкавий, — той хлопець не списував завдань, відмовлявся від частування, усі бутерброди й чашки з соком чи з чаєм лишалися неторканими, діти сиділи й розмовляли упівголоса про щось, — і це були вже такі розмови, до яких мені незручно бувало прислухатись, бо в них звучало багато дорослого й трохи сумного теж не по-дитячому. Хлопчик жив тут у родичів, мати його померла, а "батько був засуджений за крадіжку чи бійку і після відбуття кари не повернувся додому. Десь там у селі під Вінницею залишилася тільки стара бабуся, якій годі було допильнувати дорослого внука, а хлопчик під час канікул їздив туди, до бабусі, і підробляв копійку на цегельні чи працюючи навіть у полі, на тракторі, руки він мав великі, недитячі, долоні мого сина були при тих руках наче крихкими й такими делікатними, що аж я навіть ніяковіла. Хлопчикову історію знав тільки мій син, а що навіть без моєї научки підсвідомо розумів, що треба, а чого не треба розповідати чи переповідувати, то й від нього ніхто— нічого не довідався, бо хлопчик був гордий, не хотів, щоб хтось знав про його невеселе життя; Він потім вступив у Вінниці до училища і написав звідти листа. Лист був коротенький, але вичерпний аж до дна, і було мені від того листа боляче й важко, і жаль було, що хлоп'яча їжакуватість тієї дитини не дозволила мені доторкнутися ближче до його душі, не дозволила зробити її веселішою. Пам'ятаю того листа майже дослівно, і пам'ятаю також, що саме тоді перший раз шпигонула і вразила думка: а що — якби це мій син, мій отак сам, без мене, — мій?

"Здрастуй, Сергію, і своїй мамі теж скажи. Я вступив до училища,— де вчать на будівельників, і, може, я після училища буду строїти метро,

тепер такі люди потрібні, і за це добре платять, і робота хороша, інтересна. $ був у нас у селі, у бабусі, вона померла, я тільки на похорони встиг, .у селі було гарно, яблука знову у нашому садку виростуть великі, тільки я не знаю, що робити з хатою і з яблунями, але нічого, люд" скажуть, то я так і зроблю. Мабуть, я вже сюди ніколи не приїду, бо не буде до кого. А до Львова, може, приїду, тоді зайду. Ти мені напиши про все, чи ходиш у школу в дев'ятий клас, чи вступив. І ще передай привіт Ірі Дембіцькій, скажи, що я вступив. І своїй мамі тоже. Будь здоров, Вітя".

— А я й не знав, — сказав мій син.

— Про що?

— Про Дембіцьку. Ну, що він... що він хоче передати їй привіт — я і не здогадувався...

Дембіцька — це була вродлива висока дівчинка, і не сказати б, що учениця сьомого чи восьмого класу, було в ній так чітко й виразно окреслене жіноче начало навіть у тому напівдитячому єстві, були такі яскраві червоні уста й блискучі оченята під густими бровами, повні ноги й білі руки — така пісенна дівчина з густою косою, така свіжість і дзвінкість у ній відчувалися, що хотілося дивитися, не відриваючи погляду. З нею не в'язався сучасний дівочий одяг. їй би пасували ви шивана сорочка й широка довга спідничина, яку можна підкасати, заголюючи трохи ноги, щоб не замочити подола, перучи білизну при потоці. Пісенна, одне слово, дівчинка, нічого міського, крім начитаності й захоплення кіноакторами, фотографії яких вона збирала, та крім манікюру, що його крадькома робила собі й подружкам, а потім — обдирала на уроках лак із нігтиків... То їй і передавав привіт той хлопчик. Отже, така дівчинка йому сподобалась. Сильна, різкувата з характеру і — пісенна.

— Вона, мабуть, уже й не пам'ятає, як його звати, — з гіркою іронією сказав мій син,, але пішов відразу ж потелефонувати тій дівчинці. Правда, я не запитала, чи передавав він їй вітання від Віті. Мабуть, усе залежало від того, чи таки пам'ятала вона, як звали того хлопчину.

Й все поривалася послати Віті якийсь подарунок На свята, ну, хоч би сорочку, зошити — щоб не витрачався на таке, але так і не вислала, я майже була переконана, що він не зуміє прийняти подарунка просто як подарунок — а лиш як нагадування про його невлаштованість... Ні, ні, не те слово — він не був невлаштований, він уміє працювати, він любить це робити, і мусить знайтися дівчина, може, схожа й на Іру Дембіць-ку, нехай би собі була схожа на таку гарну дівчину, — невлаштованості не було, і все-таки не знаю, як би він сприйняв подарунок. Може, я погано зробила, що не вислала. До Львова Вітя більше не приїздив. Просив мого сина — приїдь до мене на канікули, може, вирушимо в моє село, там яблука такі великі,— і синові хотілося їхати, але хіба ж так усе можеш зробити, як хочеться? Він поїхав зі мною до моря, цілий місяць нудився і не мав охоти ані плавати, ані вилежуватися на сонці, і я подумала — таки треба було відпустити його туди, на Вінниччину, де великі яблука, тільки ж — горло, вічні простуди взимку, без моря не обійтись, бо вже десятий клас, аби знову не лежав з ангіною. Та коли хочеш виправдатися, хіба не знайдеш доказів своєї правоти? Навіть перед собою самим виглядатимеш порядною людиною, так можна вибудувати докази. От тільки сумління — таке сентиментальне, таке балакуче й надокучливе, усе в нього в пам'яті, усе йому доброти бракує...

Коли народжується у дитині почуття відповідальності? Даремно кажуть, що дитинство — безтурботне. Безтурботність можлива лише до тієї хвилини, поки не народиться розуміння відповідальності за власний вчинок і за його наслідки. Мабуть, тут з кожним по-різному, з кожним інакше. Хтось народжується з цим почуттям, когось змушують до нього обставини, а комусь трапляється до самої смерті не довідатись, що воно таке — відповідальність за власні вчинки. Чи можна цього навчити? Так само, як навчити читати й писати? І — чи молена навчити доброти, муленості або навчити відчувати й розуміти мистецтво? Не знаю.

Пробую. Намагаюсь. Смішно керуватися у всьому прикладом того, як виховуєш власного сина, а все ж, як кажуть, пізнай самого себе і так само — виховай власну дитину...

Одного разу я вказала своєму синові на його двоюрідну сестричку: поглянь, яка вона охоча до спілкування з людьми, яка відважна в кожному вчинку, бо чинить, навіть не роздумуючи, і скільки в ній безпосередності, а ось ти... Мій син поглянув на мене моїм власним поглядом, трохи сумно, трохи недовірливо й спідлоба: "Мамо, ти стільки років робила все, щоб я був не інший, а саме такий, як я є, і тепер наче мені ж і дорікаєш, що сталося по-твоєму".

Це правда. Я докладала чимало зусиль, щоб він мав ті риси характеру, які має. Але ніхто з "ас не питає ніколи самого себе: звідки взяли право нав'язувати дитині свої думки, свої, звички, свої погляди, свій спосіб буття? Чи такі вже вони досконалі? Парадокс — намагаємося порятувати дитину від повторення наших помилок, повчаємо, нагадуючи власний досвід: оце гаряче, а оце — бридке, і в той же час передаємо у спадок ті помилки, говоримо: як ти себе поводиш, що ти робиш? От я у твоєму віці так не... Я сказала своєму синові: прочитай книжку, дуже цікава, і автор її мудрий чоловік. Син запитав: а звідки ти знаєш, тобі теж хтось сказав, чи ти сама? Йому тоді було сім років. Він питав: звідки люди знають, що це — гарне, а— це погане? Хто їм сказав? Я хочу сам...

Сам? А якщо йому не розтлумачити, що брехати — погано й негідно людини, він буде знати — сам?

Серед тих хлопчаків, які приходили до мого сина, був один, який дуже відрізнявся від решти. Височенький, гарний, з тонкими рисами обличчя й з усвідомленням, що його зовнішність — надійний помічник, він не потребував ні захисту, ні допомоги чи підтримки. Чудово грав на акордеоні й хотів після восьмого класу йти вчитися до музичного училища. Малий гадав собі, що такі два козирі — музичні здібності й приваблива зовнішність — вирішать проблему із вступом, і нічого більше

не треба ні знати, ні вчити, ні робити. Однак він помилився. До училища його не прийняли, бо, як виявилося, крім наявних козирів, треба було грамотно писати диктант, а малий не завдавав собі клопоту з граматикою. Поламаний замір відразу поламав і хлопчину: він вирішив навчитися шевства, хоча ніяк не міг пояснити, чому саме цю професію вибрав для себе. Усе було б зрозумілим, якби не музичні здібності, майже талант, яким обдарувала його природа. Добре бути й шевцем, коли хочеш пошити черевики, але коли хлоп'я мріє стати музикантом— у такій кардинальній зміні замірів відчувається щось дивне, майже загадкове. Невже наступив навмисне на горло власній мрії? Чи, — питала я хлопчину, — ти й не мав тієї мрії? Але ж ні, мав, і ось так раптом — у шевці.

— Музикант — це лише виконавець, відтворення чужих думок не таке уже й цікаве. — Мені в цій його відповіді вчувається легенька іронія, мовляв, питаєте, ну, то я для вас уклав гарну відповідь: — Відтворення чужих почуттів і думок — цього для мене надто мало, я не гадаю більше вступати до училища, бо ж композитором не стану, а коли так, хіба ж не все одно — ким? Шевцем — хіба зле? Ви ж кажете, що всі професії...

Юний безсовісний демагог. Навчився підставляти, підмінювати поняття і заганяє у кут дорослу людину, користується нашими ж логічними штампами: нічого, синку, не вдалося одне— що ж, займись іншим, бо всіляка професія... Правда: всіляка професія, але ж — коли мрія? А малий дуже практично вирахував, що робота, вибрана ним, оця професія інша, що не мала найменшого відношення до мрії, дасть йому добрий заробіток і люди шануватимуть його не менше, ніж любителі музики шанують музику, і якщо він навчиться виконувати цю роботу добре, краще, ніж хтось інший (а таку мету він собі поставив), то матиме також і добру славу, а яка різниця — за що приходить слава? Може, він має рацію, цей малий! І, однак, міркую собі, чому так легко визнаю його рацію? Бо він — чужий син? Не мій, своєму синові я б не дозволила так легко і просто відмовитися від сенсу життя. Людина, яка зраджує свою мрію, так само може зрадити й дружбу, і обов'язок, і любов.

Слабкість характеру штовхнула цього малого зробити так, як він зробив? Чи щось інше? Батьки попустили, дозволили? Чи взагалі не хотіли, щоб син став музикантом? Не знаю, я так і не зрозуміла до кінця того симпатичного, веселого хлопця, який приятелював із моїм сином.

Кожен з друзів, звичайно, мусив якось впливати на мого малого, я ж не могла й не можу заслонити його від сторонніх впливів, я й не робила цього, хоча, коли вже говорити правду, часом хотілося, дуже хотілося. Але як би потім, з цієї відособленості, з ознаками тільки мого впливу й мого виховання — як би він потім зустрічався з світом і як би світ прийняв його? Я переступила через свій вузьколобенький материнський егоїзм, через немудре почуття приватної власності, пояснювала собі: він — не тільки твій, він людський, не для себе ти народила його, не привласнюй того, що належить насправді не лише тобі.

5

Десятими дорогами обходиш найголовніше, про що мусила б зараз говорити. Вдаєш, наче забула про того, іншого, хлопчика, про якого надто пізно подумала; а якби мій син? Хлопчик був тобі несимпатичний, ти втомилася протягом цілого дня роботи, змокла під дощем, бо не взяла парасолю, розмірковувала про восьме диво, що його Іванко Ткач пообіцяв показати Сусанні, а також про те, чи зарахували лабораторну з хімії твоєму синові, а також про два рядки з сонетів Мікел-анджело ("В минулих днях шукаю й не знаходжу я жодного, який мені б належав"), і про те, що вчителі часом мають надто мало часу для читання сонетів Мікеланджело; сама досить начитана, тактовна, з приємними манерами учителька, — чому ж ти не зуміла знайти в собі доброти, не прислухалась душею до цього хлопчика, Юрка Березюка? Я, твоє балакуче сумління, від якого ти намагаєшся відмахнутися, хоча це тобі не вдається з різних причин, мало б охоту показати тобі щось більше, ніж можуть бути варті розумування, якими ти зайнята, рихтуючи сніданок й обід на завтрашній день, а також (і це тобі дуже заважає, звичайно) під час читання, і під час розмови з людьми, і в годину, коли ти готуєшся до уроків у своїй маленькій групі подовженого дня, — одне

слово, зайнята завжди, "упродовж усього свого життя, навіть у часи закоханості й любові ти думала, зважувала, аналізувала, применшуючи таким чином радість, яку може дати бездумна втіха любов'ю.

Ти чудово розумієш: на тебе також лягає частина відповідальності за вчинки Юрка Березюка, бо ти вирішила не знімати його з обліку в дитячій кімнаті, бо ти залишила за ним право бути підозрюваним, а отже, й право на поганий вчинок. Ти ж не повірила ані йому, ані його матері, тобі забракло трохи доброти, часу, уважності й дрібочки усвідомлення власної ролі у людській долі.

Плоди, якими ти користуєшся завдяки розумуванням, — вже висушений овоч, у ньому немає соку і надто мало залишилося від смаку дозрілості й своєчасності. Усе —з маленьким припізненням, коли вже навіть і радіти смішно, може, саме через це ти й не умієш сміятися відверто, на повний голос, і річ не в доброму вихованні і тактовності чи стриманості, а в тому, що ти звикла подумати, перш ніж засміятися.

6

Не знаю, чому так, але мені в дитинстві найбільше запам'ятовувалися дні літніх канікул, подорожі, зміна місця й людських облич. Пояснити це можна, звичайно, тим, що протягом року не відбувалося якихось надзвичайних'подій, були школа, уроки, книжки, заняття музикою, товариші, наївні спроби писати вірші, усякі дитячі клопоти й турботи, — життя минало рівно, спокійно, без спалахів і вибухів, день сьогоднішній нагадував попередній, може, в цьому була винна і я сама, бо не вміла знаходити в буднях чогось яскравого, усе було просто приємним, лагідним, у м'яких барвах. Зате літо вибухало полум'ям, дарувало несподіванки, незвичайні відкриття й таку втіху, що мені потім довго треба було звикати до одноманітності шкільних обов'язків і домашніх справ.

т Мгі не їздили ані на край світу, ані в якісь хтозна-які цікаві подорожі. Але навіть коли вибиралися зовсім-недалеко, хоч би й за кількадесят кілометрів від Львова, то й тоді вражень було стільки, що їх вистачало для довгих переказів і захоплених, аж до захлинання, .розповідей, а пізніше, коли я стала старша й мені доступнішою зробилася глибока суть таких виїздів, у пам'яті без найменшого зусилля відновлювалося все, до найменших подробиць, з такою чіткістю і такою точністю, як буває, коли береш до рук книгу, починаєш читати й з перших же рядків бачиш, що вже читав її колись у дитинстві, і кожен рядок згадуєш один по одному, і в той же час — кожен рядок новий, бо читаєш зовсім інакше, ніж уперше.

Було одне місце, куди ми поверталися улітку багато разів. Ми навіть не дуже й урізноманітнювали географію виїздів, найдалі — це була Ялта, але оте місце, куди ми приїжджали часто й деколи навіть у недільні дні навесні чи й восени — це маленьке сільце Страдче неподалік од Львова, таке миле тоді й затишне було воно і кожен раз таке гарне, що ми його страшенно любили й раділи з поїздок, як може радіти, вирушаючи у далекі мандри, найзапекліший любитель пригод.

Сто тисяч кращих і гарніших місць існує на землі. Сто тисяч доказів на те мають люди, які бували деінде, не у Страд-чому. А воно мені таке миле, хоч я майже не маю доказів на те, що воно — найкраще у світі, тим більше тепер, коли там з'явився піщаний кар'єр, коли замулилося джерело й майже зник ставок і коли сповзла вниз порушена автомашинами піщана височенна гора. Пісок там, на південному її боці, був відкритий, і золотава дорога спускалася вділ аж до ставу, здавалося, мовби пісок блищить проти сонця й притягає до себе сонячне проміння, ми з'їжджали по тій рухомій путі згори вниз, засмаглі до чорноти, з вигорілим волоссям і обдертими колінами й ліктями, пісок сунувся під нами, разом із нами, услід за нами, й не знати було, чи ти пливеш, чи тебе несе сама собою тепла золота хвиля, а трохи віддалік — темно-сірі високі валуни, де можна бавитися у розбійників, фотографуватися з дерев'яними луками, а довкола — соковита зелень, запах чебрецю, м'які голочки молоденьких сосон, несподівано червона

суниця й ранній білий гриб або ж навіть майже таємничий і з дивним духом "баранячий лоб", а в долині — ставок, вода чиста, її не скаламучували, надто в будній день, бо на березі відпочивало небагато люду,— це тільки в неділю приїжджали машини й автобуси, звідки вибиралися спраглі сонця і чистого повітря львів'яни, але й вони, правду кажучи, не дуже заважали й не дуже каламутили ставкову воду. У ставку було безліч латаття, воно плавало білими, повними вологи чарівними зірками на довжелезних підводних стеблах, а зелене м'яке й м'ясисте листя вкривало воду й здавалося надійним острівцем, де можна спочити...

Пройшовши кількадесят метрів уздовж ставу, можна було дістатися до невеличкої, але гримучої греблі, поблизу лежав міцний дерев'яний місток, по той бік ставу ріс густий листяний ліс, де було повно грибів. А затишні галявини з малиновими кущами доокруж!

Найбільшою дивовижею Страдчого ми вважали печеру, яка мала, звісно, свою історію і свою легенду, таку схожу на сотні інших легенд про печери, але нам тоді вона здавалася єдиною і найцікавішою у світі.

Із заплющеними очима я можу перейти — в пам'яті, бо тепер воно все не так, — через увесь пагорб, де стояло село, й вийти на дорогу, яку дощ перетворював на густе в'язке глинище. Ноги ледве можна було видобути, глинище ковзало, повзало, вбирало тебе, приклеювало, годі було ступити крок, а пообіч проходили поважні корови, виважуючи на ратицях пуди глини й змахуючи обліпленими глиною хвостами, а зверху періщив шалений, неймовірний дощ, що починався так само раптово, як потім переставав, і тільки глинище сохло довго, поки знову не ставало порепаною, сухою, жовтою дорогою. Пам'ятаю, де росло дерево, в якому дикі бджоли берегли СВІЙ мед, і пам'ятаю криницю, з якої набирали воду. Вода хлюпала на запорошені ноги, потім висихала, й ноги були схожі на дивовижну географічну карту, аж поки їх не обмивали в ставку або й пізніше, увечері, в мисці, в холодній, лоскітливій воді.

Коли мій син запитав мене одного разу: "Мамусю, а яка ти була, поки мене не було", — я відразу подумала, що якби він побачив мене тоді, отою дівчинкою з вигорілим волоссям і з буйними фантазіями, що оберталися на веселі ігри й на вигадані казки, я мусила б йому сподобатися. Знову оживає у мені нездійсненне бажання — бути матір'ю свого сина й водночас бавитися з ним у його і в мої дитячі забави.

Пускати разом із третього поверху нашого старого львівського будинку паперові літаки й видувати мильні бульбашки — яка то прекрасна забавка, яка дивовижна, коли вони летять, поволі опускаючись униз, підхоплені вітром, райдужні, майже нереальні, зовсім нереальні— і все-таки справжні, чарівні кульки. Це те, до чого не можна доторкнутися руками. Це те, у що треба вірити, коли хочеш, щоб воно існувало.

їхати разом у поїзді, вистромлювати голову з вікна, щоб вітер шарпав волосся, щоб миготів перед очима світ і зустрічний поїзд гукав десь ще на переїзді якісь незрозумілі слова, і щоб не казати: сину, слухай, забирайся з вікна, простудишся, або щось там ще, таке нудне, непотрібне й зайве.

Обдирати глей з вишні чи сливи, обмащувати руки горіховим соком, ступати з теплохода на кримську землю і бачити вперше разом і, щоб для мене це не було знайомим, давно відомим, щоб не відчувати нудьги, пересичення враженнями, Великий кримський каньйон, і щоб старий пес, який завжди вирушає услід за туристами на кожній базі в похід і з якогось йому лише знаного місця завертає назад, — щоб цей старий пес лизав руку, дякуючи за шматок м'яса, якого син не з'їв сам, а віддав собаці.

Лежати на траві, закинувши під голову руки, і щоб над тобою на стеблині висіла мурашка, велика, завбільшки з небо, бо коли над оком гойдається мурашка, то вона завжди завбільшки з небо. Заблудитися у карпатському лісі, втрапити в туман, познайомитися з двома братами, які змалечку жили в горах, і потім один із них став єгерем, а інший —

машиністом, і коли вони зустрічалися обоє, то єгер признавався, як йому хочеться бути машиністом і об'їздити цілий світ, а машиніст запевняв, що йому понад усе на світі прагнеться бути єгерем і ходити по горах, де він знає усе з дитинства; і сміятися разом з ними, коли вони розлучаються і кожен з великою радістю береться до тієї роботи, яка їм випала в житті і яку вони люблять.

А все-таки, якою я була, коли мого сина ще не було при мені? Іншою? Гіршою? Кращою? Звичайно, я багато змінила в собі задля нього, але ж я — це я, і скільки б не ламала себе, скільки б не творила з себе той образ, який вважаю за потрібне й гідне показати моєму синові, я ж таки залишаюся тією, що була колись.

Ні, ні, це неправда, що я хотіла б подарувати моєму синові саму лише безтурботність літа, але її я хочу таки подарувати йому. З того, що мені належить, це таке щось гарне, таке хороше й добре, і я віддала б його синові, подарувала б, аби він тільки прийняв, аби тільки відчув і зрозумів'.

Бо ж він має своє літо, і як би я не хотіла опинитися в його літі, як би я не була таки присутня у цьому його літі, я таки більше там, у своєму, де сина не було.

Страдче мені також хочеться подарувати йому, узяти в долоні разом зі ставком, золотою піщаною дорогою, соснами й шишками, із греблею і синім небом, з криницею і дикими бджолами, з медом і сонцем, — отак разом усе й подарувати, моє літо, моє Страдче, я не про те, що воно мусить повторитися у нього, це неможливе й не потрібне, тепер це зовсім інше місце, але я хочу, щоб він мав моє літо.

Найдивовижніше, що він, не розмірковуючи й не називаючи це подарунком, дарує мені все своє. Дарує так щедро й весело, наче він — найбільший у світі багач і йому нічого не шкода, і не тому, що буде натомість щось інше, а просто не шкода.

Слухай цю музику, мамо, дивися, який веселий сліпий дощ, яка райдуга, мамо; який ліс, яке місто, який вітер... Яка книга, який вірш, мамо, яка людина, мамо, пригляньсь, яка людина!

Я чекаю на нього увечері,.за вікном —темінь, на нашій маленькій затишній вуличці, де люди не ходять, а лише проходжуються чи гуляють, уже погасли тьмяні ліхтарі й тільки у гілках, зволожених дощем, заплуталося останнє світелко, але й воно погасло, зникло, і годинник чесно відраховує хвилини, міг би й трохи збрехати, я б не так тривожилася, за стіною сусіди — любителі телевізійних передач — уже давно вимкнули телевізор, у будинку напроти теж погасили світло, а я насторожено вичікую, коли задудонять по дерев'яних сходах поспішливі, веселі кроки мого сина. У двері він увіходить, трохи винувато зводячи догори плечі, наче хоче так сховатися від мене, але очі в нього зовсім не винуваті, а лукаві, блищать, на береті — крапельки вологи. "Я вже прийшов, мамо, ох, яка ти, ну чого ти нервуєшся, ми ходили в кіно..."

Ми грали у футбол, ми дивилися фільм, ми вчили уроки, ми слухали музику, ми готувалися до екзаменів, ми... ми... ми... Це — не я і він, це — вони. Він і його однолітки.

Поки що їх об'єднувала гра, школа, навчання, а ось ще трохи — і з'являться інші зв'язки й стосунки, інша залежність, інша ознака того "ми". ^

Я і він—це теж "ми", але тут є якась майже невлбвима відокремленість, це трохи не те "ми", яке я звикла чути, коли він розповідає про своїх друзів.

— Ми їдемо завтра в Карпати, мамо, до Славська..> У нього — тиждень зимових канікул, перші студентські канікули, я, правду кажучи, мала одну велику ідею: щоб ми разом... Але нема навіть сенсу говорити про цю ідею, я не хочу й натякати йому про неї, бо він же, чого доброго,

відмовиться задля ідеї — тобто задля мене від поїздки в Карпати, і обом нам буде не так уже й весело і приємно втілювати ту Ідею у життя. Тому я мовчу і з фальшивою усмішкою киваю головою— звичайно, це прекрасно, їдь у Карпати, у С.лавську гарно, от тільки... Власне, чого ви туди їдете; така погода, там теж нема снігу, ще й на два дні, і—де ви будете ночувати, і—хто їде, я їх знаю?

На всі запитання і сумніви отримую відповідь,'якої заслуговую: йо, мамо, скажи відразу, що ти не хочеш, аби я їхав1...

Налаштовуюсь чекати два дні. Санок напрокат вони не дістали. Брати лижі не хочуть, бо там справді ж, мабуть, нема снігу, зима — не зима, а якась зануда, подурила трохи білим, а все решту — бридкий, ще гірший від осіннього дощик, туманець, мряка і вітер. Вони — це студенти з його групи, двоє хлопців і двоє дівчат, гм, що ж, я налаштувалася чекати два дні, — і раптом того ж вечора стугонять по сходах кроки, він дзвонить у двері, як колись у дитинстві, сто дзвінків підряд і один довжелезний, мов на пожежу, я біжу відчиняти двері, а він стоїть такий щасливий, наче виграв медаль на Олімпійських іграх, тримає руку за спиною — якийсь сюрприз, звичайно, ох, який там Славськ, таке болото, збірна з гірськолижного спорту сидить на базі, мали бути змагання, всесоюзні й навіть міжнародні, але до лиж ніхто не доторкався, уже з'їли всі запаси харчів на базі, усе випили, про все переговорили, а снігу нема — сміх, та й годі! Вони вчотирьох спробували піднятися на Тростян, але таке болото, така дорога, що хоч плач, — добулися до половини, а далі ані руш. "А це тобі, мамо, на, тримай!" — і він дає мені зелену ялинову гілку з великими шишками, такими пахучими й живими, свіжими, я просто не знаю, що маю робити від радості, бо він уже вдома; бо він привіз мені гілку з шишками, які пахнуть Славським, Тростяном і навіть снігом, якого там не було...

Я зайшла до своєї давньої знайомої у якійсь справі, посиділи годинку за чаєм, нова квартира, нові меблі, як і належить, щось трохи від модерну в деталях обстановки, а щось — із колекціонерських удач, бо трохи старовини; мені в таких випадках відразу згадується Чехов і його

"Попрыгунья", там такий чудовий опис умеблювання кімнати — хоч бери та перенось у будь-який сучасний літературний твір, такий уже інтер'єр — кожна міщаночка до смерті б заздрила. Чай пили з чашок від польського сервізу, всередині позолота, моя знайома розповідала мені про свого сина, трохи бідкалася — став дуже впертий, на своєму як поставить, так і не переконаєш ні в чому, хоч би й три дні переконувала, однак у тому бідканні вчувалися нотки гордощів — мовляв, який самостійний хлопець, а тільки ж у десятому класі, і такий спритний, що хоч тобі роздобуде, нехай би місто оббігати треба було, а дістане, якщо заманеться. Нещодавно японський магнітофон дістав, а тепер американські джинси знадобилися, а матері на день народження знайшов оцей старовинний світильник, — бачите, яке диво,— я не питала, де він узяв гроші на такий дорогий подарунок і де візьме їх, щоб придбати американські джинси. А моя знайома наче мимохіть, поміж інформацією про джинси і світильник, розповіла про суперечку сина з учителькою іноземної мови, яка, бачте, вимагає, щоб він учив слова, і, окрім того, розумієте, сказала вона мені, мій син має дівчинку, таке малосимпатичне дівча. Дорослі мужчини кажуть, що в ній є оте жіноче, Євине, таке звабливе, перед чим жоден мужчина не може встояти, але я б не сказала, що там аж щось таке надзвичайне, просто миле дівча, і, розумієте, — пояснювала вона мені, — хлопець утрапив у халепу, він такий при всьому тому ще наївний і дитинячий, він дуже славний хлопчик, хоч трохи й упертий, — у них там щось було... розумієте, одне слово... дівчинка розповіла матері, мати сама не своя прибігла сюди, до мене, звичайно, вона тепер сподівається, що вони одружаться, трохи дивні погляди, як для сучасної людини, але я розумію, — пояснювала мені знайома, — все-таки мати, і в неї дочка, я теж боялася б, — і, знаєте, мій малий каже: які дурниці, не був би я, був би хтось інший, не буду я — знайдеться теж хтось інший... Цілком логічно... Мати хвилюється, а що я їй можу обіцяти? Приймаю малу вдома, як рідну, ходжу з нею до театру, вона своїй матері на все відповідає тільки одним: я його люблю, і все—ну, то що ж я пораджу в цій ситуації?

Слово честі, добре виховання й тактовність часом дуже заважають людині. Я пробувала заперечувати, щось доводити, пояснювати, але це

було безнадійно. В таких випадках потрібні аргументи на зразок кулаків. Жінкам, однак, не годиться розв'язувати конфлікти в такий спосіб. Та й не конфлікт це — просто підлість або ж погано усвідомлена, або ж добре прикрита удаваною наївністю, чи що.

І знову дика думка: а що, коли б мій син... Що, коли б мій син? А дівчинка — не те що дуже, а так собі, миленька, та й годі, і мені хотілося б зовсім іншої, — що б тоді? Як тоді?

Скільки різних стандартних і нестандартних ситуацій виникає, скількгї запитань доводитьея ставити собі, і як потім усілякі добрі наміри розбиваються об життєву правду випадку і об характери людей, і ніякі міркування не допомагають, жодні переконання не стають сильнішими від бажань, симпатій і антипатій, а часом навіть — від звичайного розрахунку! І не вбережеш дитину від необхідності приймати рішення, від боротьби й визначення власної позиції, і як не хочеться, аби дитині боліло при тому, але хіба передбачиш, що болітиме більше— відмова від боротьби чи поразка в ній? Нехай зважується сам, нехай вирішує, — та хіба залишиш так, напризволяще, вирішувати, хіба не піддасишся одвічному бажанню підказати, поправити, щоб—'Зробив так, як ти вважаєш правильним, як ти вчинив би на місці сина...

Завтра мені треба вчити моїх дітлахів з групи. Учити — а хіба тільки вчити? Сама теж учуся в них. На білій березі птаха мостила гніздо, хоча береза була зламана. Цілий образ у тому Іванковому творі, а я мушу дорікати йому за граматичні помилки, він упирається і не переписує удруге.

Яке ж усе-таки диво хоче він показати Сусанні?

7

Голубенька сукня з білим комірчиком пасувала Юлі, дівчинка приглядалася до себе у дзеркалі, поправляла зачіску й навіть

крадькома, один лише раз, провела губною помадою по устах. Вії підмальовувати їй ніколи не було потрібно— вони й так чорні, і брови не доводиться вискубувати, щоб були тоненькі й охайні — вони й без того ниточкою, високі, наче здивовано й радісно побачила дівчинка щось дуже гарне вперше в житті та так і задивилася на ту дивовижу.

Туфлі, правда, мамині, та мама не знатиме, що доня їх узувала, бо мама в другу зміну, поки Юля повернеться, то мами ще не буде вдома. Юля не збиралася затримуватися надто довго, вони з подружкою купили квитки на новий кінофільм, і ще вони хотіли зайти в кафе і з'їсти морозива та випити кави. Правду кажучи, Юля зовсім не любила чорної кави, вона здавалася їй гіркою і несмачною, але ж усі пили, то якось би воно так виглядало, що Юля ніби не доросла до них, бо пиття кави здавалося незаперечною ознакою дорослості.

Лишилася на столі недочитана книжка, уроки Юля зробила, зошити відразу поскладала в портфель, перемила посуд, провітрила кімнати й навіть почистила картоплю, щоб зварити свіжої, коли прийде мама. Мама не любила вишуканих страв, найбільше їй смакують свіжа варена картопля й помідори, теж свіжі, вимиті, блискучі, як сонечка. Але до помідорів ще далеко. Аж до осені треба чекати, коли вони будуть такі соковиті, налиті гарним кисленьким присмаком, як подобається мамі. Тато сміється, якби я міг тебе цілий рік годувати помідорами, ти б що мені за це доброго зробила? Мама відповідає: ніколи _б не просила нічого іншого, крім помідорів. Тато обіцяє: зроблю у пивниці теплицю, вирощуватиму… шампіньйони. Мама гнівається: піди поглянь, чи картопля не поросла, поки за шампіньйони візьмешся. І знову обоє сміються. Юля теле любить, коли можна посміятися, а що на світі є так багато веселого, то й сміятися часто є причина. Навіть коли не все гаразд, то мама й тато вмліють бути веселими, і Юля майлее ніколи не знає про їхні труднощі, а от про все добре вони їй розповідають, і вона разом з ними радіє, коли в них нема клопотів.

Крутнувшись перед дзеркалом, Юля надягла плащик і вийшла з дому, бо л<, мабуть, подрулека давно чекає. Юля трохи забарилася,

поки зробила всі справи вдома, а що до початку кінофільму часу було досить, то Юля і не дуже поспішала.

Подружка насправді чекала, біля неї стояло двоє хлопчиків, один — незнайомий зовсім, а другого Юля знала — це був Юрко Березюк, він учився в їхній школі, щось на рік чи два молодший від Юлі, ніякої цікавості хлопці в неї не викликали, вона повагом підійшла ближче, привіталася і запитала подружку:

— Підемо, Іринко?

Юля завжди тільки так зверталася до людей — з пестливими інтонаціями й делікатним голосом, бо їй самій подобалося, коли з нею ласкаво розмовляють.

— Підемо, — погодилася Іра, і дівчатка повагом, навіть не озираючись, рушили собі вулицею. Вулиця їхня затишна, зелена, можна йти повагом, не боячись, що комусь заважатимеш.

— Ей, ви дурні гуски, куди пішли? — крикнув Юрко Березюк, певно, сам не усвідомлюючи, для чого він це робить. Настрій, правда, у нього був препоганий, але ж поганий настрій— це не причина, аби й іншим його псувати. Звідки Юлі й Ірі знати, яке лихо скоїлося з Юрком і що його гірко образили три дні тому. Образа не минала, хоча дощ ущух і майже весняне сонце світило на розпогодженому небі і в когось удома виспівував веселу пісню чи то транзистор, чи то записаний на магнітофонну стрічку голос, а на тротуарі вже бугіи вималювані класики і при хорошому настрої можна вистрибом перескочити з квадратика у квадрат, незважаючи на високий зріст та на поважний вік семикласника.

Але для Юрка наче зник такий недавній безтурботний час, і хоча насправді почалося усе з його вини, від того дурного вечора, коли Лесь Вітрук намовив зняти фари з чужої машини і Юрка впіймали за тією

роботою. А Лесь непомітно зник, ніби його дощем змило. Почалося усе відтоді, звичайно, і винен у —всьому тільки сам Юрко, у всякому разі' складати вину ні на кого не годилося, навіть на Леся — бо ж Юркова це була справа — слухатися чи не слухатиея намови, алетак важко самому нести на собі тягар провини, хочеться скласти й на когось хоча б частину її. Лесь, фари, власник машини, ті люди, які його затримали, мама, — усі потроху чомусь здавалися Юркові винуватцями його лиха, і всім хотілося помститися за своє приниження, за відчуття залежності: йому здавалося, наче тепер кожен уважно й завжди стежить за ним, і вже ніхто не сподівається від нього нічого доброго, а тільки й чекають, аби він щось таке зробив, про що можна сказати: а бачите, ми так і знали, поганий хлопчисько, хуліган, негідник, шибеник... Усі ці слова він чув останнім часом надто часто і чув їх насамперед від матері й від батька, які казали, що він зганьбив їх своїм вчинком і вже ніколи не зможе змити пляму зі своєї честі, навіки до нього пристане ганьба, йому не довірятимуть люди, так, наче весь світ довідався про його вчинок. Довідатися, правда, було неважко: Лесь Вітрук кому міг розповідав, як Юрко хотів зняти фари, як йому це не вдалося зробити і як Юрка потім узяли на облік. Про свою роль у цій справі Лесь промовчував, виглядало так, ніби він і сам від когось іншого випадково довідався про історію з фарами. Юрко не додавав до розказаного ані словечка, і дивна річ — він не міг би сказати, що Лесева розповідь якось шкодила йому, Юркові. Навпаки. В очах однокласників, усупереч логіці, він зробився наче дужчим, кращим, розумнішим, ледве що не героєм з якогось фільму, і хоча фільм не мав щасливого кінця, здавалося, що хлопці чекали продовження, і в другій або в третій серії Юрко мусив би здійснити якісь подвиги, котрі б неодмінно закінчилися його перемогою.

Юрко був як між двома вогнями, між двома зовсім протилежними можливостями, бо для хлопців у класі він став незаперечним авторитетом і героєм, а для дорослих — майже злочинцем, у всякому разі — потенціальним злочинцем. А Юркові не хотілося ані того, ні другого, не хотілося вибирати між цими двома можливостями," йому по-справжньому бажалося тільки одного: щоб ніколи не було того вечора, коли він послухався Леся. Бо для себе Юрко знав, що він і не герой, і не

шибеник, і дали б йому спокій, нехай би він собі міг спокійно вчити уроки, розмовляти з мамою про лелек, а з татом про літню поїздку в Карпати, вчити уроки й ходити в неділю у кіно. А його смикають на всі боки — учителі моралі вичитують, тато вимагає пояснень, що син хотів робити з фарами, а хлопці чекають нових подвигів. Юркові бракувало відваги зректися свого титулу героя, він міг би пояснити, що зробив він свій "подвиг" не з власної охоти, а з намови Леся, і взагалі в цьому нема нічого героїчного, просто безглуздий вчинок, і раніше йому ніколи на думку не спадало привласнювати собі чужі речі, але треба ж було довести Лесеві, що він, Юрко, не боягуз. Заплутавшись у цій неймовірній для тихого, без особливих фантазій хлопчака ситуації, Юрко став дратівливим, він гнівався на весь білий світ. Єдиною втіхою для нього було те, що час, незважаючи ні на які труднощі, таки минає, і скоро почнуться канікули, і можна буде кудись поїхати, де ніхто не знає про злощаоні фари. Була ще затаєна, майже підсвідома надія, що його врешті знімуть з того обліку, і тоді відразу забудеться вся ця дурна справа, і життя повернеться у давню колію.

Знімали з обліку тільки в тому випадку, коли поведінка відмінна, коли ставало очевидним, що людина зрозуміла свою провину й остаточно виправилася. Юркову поведінку не можна було назвати відмінною, розкаяння він теж наче й не виявив, довіряти йому не могли й з обліку не зняли. Тавро в'їлося тепер уже так глибоко, що позбутися його не було ніякої можливості. Юрко прийняв новий удар як вказівку надалі. Що ж, коли шибеник — то нехай шибеник. Не вірять — то нехай не вірять. Принаймні тепер ситуація визначилася, вибирати не було потреби, вибрали за нього, і це було набагато простіше, ніж думати, мучитися і вагатися.

Материн настрій і смуток тепер уже для нього майже нічого не важили. Досить було їй тоді, спочатку, обійтися з ним ласкавіше, і хлопець, може, хоч якось би спробував виправдатися, щось би пояснив, але вона віддаляла його від себе суворістю і недовірою, а тепер йому стало байдуже, плаче мама чи якось інакше приймає усе, що сталося. Хай буде, як буде. Не зняли з обліку — виходить, їм так треба. їм треба,

щоб він був бешкетником. Чи вони ще хочуть його перевіряти, щось з'ясовують для себе? Нехай з'ясовують. Він для себе все вирішив. Нарешті. Аж легше стало...

— ...Ей, ви, дурні гуски, куди йдете? — крикнув Юрко. Крикнув майже з відчаєм, як у воду холодну стрибнув із високого берега. Дівчатка були трохи старші, він ніколи не мав з ними ніяких розмов, навіть вітався не завжди, та й то не тому, що був погано вихований, а тому, що соромився зайвий раз заговорити до дівчинки. І от крикнув. Грубувато і з надією на те, що все це нічим лихим не закінчиться. Але за вибраною для себе роллю, за її текстом усе мало йти саме так: крик, неввічливість і одчайдушність. Будь, що буде.

— Не обзивайся, — здвигнула плечима Іринка. — Він же плів мені тут усякі дурниці. Казав, що може кіоск пограбувати або вночі на Високий Замок піти. Ненормальний якийсь. Не звертай уваги.

Юля і не звертала. Вона навіть засміялася, хоч дуже неприємно, коли молодший від тебе хлопчисько обзиває дурною гускою.

— Наздоженемо? — тягло далі, за роллю, Юрка. І не чекаючи згоди товариша, він побіг услід за дівчатками. Далі події розгорталися дуже швидко. Усе відбулося протягом якихось п'яти хвилин. Юрко, трохи задиханий, стояв перед дівчатками, не пускаючи їх далі. Могло б здатися, що вони просто бавляться — хлопчик розкинув руки, а двоє дівчаток намагаються подолати цю перепону на своїй дорозі. Юля спочатку продовжувала навіть усміхатися, але на Юрковому обличчі була така затята, незрозуміла злість, що дівчинка раптом злякалася і, круто повернувшись, кинулась тікати в протилежний бік, не розбираючи дороги.

Юлю, Юлю! — крикнула подружка, але Юля не озирнулась.

Юрко побіг за нею. її плащик розстібнувся, трохи зсунувся з плечей, і виднівся білий комірець на голубенькій сукні, що так пасував дівчинці.

Діти бігли через сквер, дівчинка — попереду, слідом, за кільканадцять метрів, хлопчина, і знову звіддалік могло комусь здатися, ніби діти бавляться. Юрко вже майже наздогнав дівчинку. Навіщо потрібна йому ця гонитва, він і сам добре не тямив. Відбулося все так раптово — зона злякалася й побігла, його щось наче підштовхнуло і змусило наздоганяти. І тут, біжучи, він спіткнувся, упав, ударився дуже боляче об каміння, підвівся, перемагаючи біль, а Юля за цей час встигла кудись зникнути йому з очей, він роззирався і не бачив, у ньому зродилася образа і гаїв за те, що впав так ганебно, перечепившись за якусь каменюку, гнів за роздерту на коліні штанину, за розбиту й закривавлену ногу. За мить він знову вже помітив дівчинку поза деревами і кинувся відразу наздоганяти її, тепер уже не просто так, бо з'явилася конкретна причина гніву і незбориме бажання покарати когось принаймні за те, що сталося з ним щойно. Далі він біг уже зовсім розлючений, готовий на що завгодно, і коли врешті побачив коричневий плащик і розвіяне, розтріпане од бігу волосся, побачив тут же, поряд, то рвучко вхопив дівчинку за руку й смикнув до себе.

— Ну чого тобі треба, — зі сльозами в голосі, задихано й нервово вимовила вона, — чого причепився? Бити хочеш? Ну бий, бий, боягуз нещасний, попробуй тільки вдарити... Ти ж не можеш, не вмієш...

Дівчинка дражнила його вже собі на біду, і те словечко —г боягуз нещасний, і — ти ж не зможеш... Він мимохідь послабив потиск руки, і дівчинка відразу скористалася цим, шарпнулася і знову побігла, а він тоді нахилився, підняв камінь і шпурнув, майже не приміряючись. Камінь влучив у голову. Віддаль була коротка, а камінь — важкий. Якусь секунду дівчинка ще стояла, а цотім, наче спіткнувшись, тихо зсунулась на землю, хлопець, навіть не пробуючи тікати, заніміло дивився, як розпливається темна, червонясто-темна пляма на білому комірчику.

Звичайно, тут нема ані крихти твоєї вини. Не ти виховувала цього хлопця, не ти пояснювала йому, що таке відвага і що — злостивість помсти, не ти вчила його бути добрим і не тобі брати на себе його вчинок. Але хто знає, якби своєчасно...

Та годі, годі промовляти, переконувати, сама добре все знаєш і розумієш, відчуваєш, тільки не хочеш допустити до себе ці почуття, що виникають і родяться у тобі без твого на те дозволу. Ти хочеш усе обмірковувати, до всього підійти з міркою холодної розважливості, а ти краще сядь, покинь крутанину на кухні й присядь, затули обличчя руками й прислухайся, як сумно, клубочком, біля самого серця згорнулося почуття провини й відповідальності. Відчуваєш? Не пробуй позбутися його. Без того почуття ти будеш гірша, дрібніша, якщо ти не знатимеш його, без тебе так легко можна буде обійтися на білому світі — навіть син обійдеться без тебе, якщо— ти заженеш кудись у куток це почуття, спробуєш замінити його своїми постійними, правильними, але холоднуватими розумуваннями.

Уже зовсім близько північ, так, так, ти маєш право гніватися на гостей сина й на нього самого, — бо скільки, справді, можна сидіти, слухати музику й курити? Кава їхня давно вже, мабуть, вистигла, її уже й пити не можна, а вони все там, певно, сьорбають ту вистиглу коричневу рідину з легким запахом дальніх країв і пригод, сьорбають маленькими ковтками і про щось розмовляють. Про що можна так довго, так безконечно довго вести балачку? Мабуть, лають викладачів, незадоволені системою щомісячної атестації у вузі — ну, де вже там, такі поважні й дорослі, ледве пощастило позбутися школи й шкільної опіки, а їх знову перетворили на школярів, пильнують, перевіряють конспекти, влаштовують опитування з кожного предмета, неначе вони діти, не розуміють самі, що їм робити і як учитись! Маєш рацію, треба сказати, що час розходитись, годі, але ти чомусь не можеш зробити цього, не маєш відваги зайти вдруге у велику кімнату, тепер у тебе на це й причини нема, хіба ж почнеш знову розшукувати якусь книжку.

Скажи правду, тобі на .мить здалося, що вони звідкілясь могли б довідатися про Юрка Березюка, і хто знає, як вони зреагували б на твою появу в кімнаті. І що сказав би твій син, якому ти змалку вбивала в голову думку про чесність, громадянську відвагу, відповідальність за вчинки перед собою і перед людьми?

Ти й справді краще посидь тихесенько, посидь і не відганяй від себе почуття провини.

Очиститися перед собою можна тільки тоді, коли усвідомиш, у чому винен. Візьми на себе вчинок Юрка Березюка, як узяла б провини власного сина, бо ти не зуміла втримати хлопця від злості, від нерозумного гніву на весь світ. Ти не пояснила йому, як вчаться не вибачати самому собі власних помилок. Отже, ти винна також у тому, що він кинув каменем у когось.

8

Безглузде товчення води у ступі. Можна подумати, що я намагаюсь саму себе переконати в тому, що треба бути доброю, а водночас доводжу безсенсовість доброти. Не доброти взагалі, а доброти безвідповідальної, всепрощаючої і недіяльної. Лагідненько махну5 рукою: нехай собі, я добра, нехай ображають мене, його і ще когось, нехай — з часом вони самі зрозуміють, як зле чинили, не треба їх зачіпати.

Я вже знаю у собі цю готовність прощати — бо важче вимагати відповідальності, важче ламати чужу волю, важче втрачати друзів, важче — непрощення, аніж прощення. Бо вибачати можна по-різному, й наслідки того вибачення теж можуть бути різні. Собі не вибачаю майже нічого, від сина свого вимагаю більше, ніж від будь-кого іншого, хоча мені часом закидають, що не вимагаю від нього речей елементарних, буденних, щоденних, що вибудувала собі мету, ідеал і до того ідеалу намагаюся дотягнути дитину, забуваючи про речі най-необхідніші. Біда,

коли так. Бо в такому випадку моєму синові буде дуже важко в житті — адже найчастіше доводиться стикатися з речами найзвичайнішими і розв'язувати проблеми найпростіші.

Одного разу я поблажливо усміхнулася, коли знайомий парубійко розповів, як "виміняв" свою товаришку на квиток,.

з котрим можна було піти на вечір в Будинок архітектора. Вечори в Будинку архітектора приваблюють молодь вже тривалий час, і мені здається, що в тій звабі є більше моди й снобізму, аніж справжнього зацікавлення і сенсу. Але як би там не було, квиток на вечір у Будинок архітектора на цей раз мав дуже велику ціну. Отже було так:

— Яка в тебе симпатична дівчина! — сказав під час веселої вечірки сусід —за столом моєму знайомому парубійкові.

Парубійко засміявся.

— Якщо вона тобі подобається, то можу відступити. Якраз така пора надійшла, що треба мені іншої дівчини.

Справа відбувалася під час вечірки, хлопці були напідпитку, і обом така бесіда здавалася милим жартом.

— Отак просто відступиш? — запитав один.

— Та добре було щось мати на заміну! — засміявся другий.

— Маю квиток у Будинок архітектора. Підійде?

— Питаєш! Віддаю даму разом із шубкою і капелюшком.

Узявши квитка, парубійко тихенько, як кажуть, на англійський манер, пішов геть, а той другий став залицятися до дівчини, правлячи їй компліменти та переконуючи, що приятель анітрохи не вартий її — зрештою, він щойно переконався у цьому сам, хоча, мабуть, не сказав дівчині, в який спосіб отримав право на залицяння.

І я лише усміхнулася у відповідь на цю розповідь, у якій було стільки цинізму й стільки неусвідомленої підлості, що навіть пояснити цього парубійкові не змогла. Чи не хотіла витрачати зусилля? Махнула рукою — усе одно безнадійно, не вилікуєш — от досі аж гаряче буває з сорому, коли згадаю свою поблажливість. Вона — із серії тієї доброти, якої я боюся і не хочу до себе підпускати, а котра все ж вряди-годи бере гору над усякими іншими почуттями, над чесністю і здоровим глуздом.

Але я розумію — моє лукаве сумління змушує мене до розрізнення такої доброти і тієї, іншої, яку називає мудрою. Рятівної, сказати б, доброти. Великої і справжньої. Докоряє, що мені її бракує, і почуваюся погано від тих докорів, бо звідкіля я знаю — чи є в мені та доброта, дарована як талант від природи, а чи інша, котра з'являється лише з розумінням різниці між добром і злом, з розумінням необхідності переваги добра у світі і в тобі самій...

Скликаю до себе свою групу дітлахів і тихо, як по секрету, кажу їм:

— Завтра неділя, є вільний час, підемо шукати весну, якщо хочете, звичайно.

Весну шукати? Мені самій це спало на думку щойно, коли я дивилася у вікно (вони старанно розв'язували задачу з математики, слово честі, я мала право подивитися у вікно і побачила синє небо, таке синє, як буває тільки навесні). За мить воно ледь взялося туманцем, примерхло, стало сірувате, навіть захмарене, але я все-таки упіймала ту мить розвеснiння, просвітління й очікування.

Вони погодилися бурхливо й радісно, так, наче я пообіцяла їм щось справді казкове й надзвичайне.

А шукати весну в місті трохи важче, аніж десь у лісі, чи в полі, чи в горах. Весна приходить до міста обережніше, повільніше, тихенько обмацує рукою захололі мури, й тут же злякано відсмикує долоню, й відступає, а клапті темного, забрудненого снігу залишаються скніти по дворах, під деревами, під рудими ринвами й на зелених дахах. Мури мають усе ще похмурий настрій, видно, що їм обридли невизначеність, очікування, уже хочеться справжнього тепла й надійного сонця, щоб випростатися, розігріти старі кості, ворухнути могутніми плечима, щоб вулиці розсунулися, стали й справді наче ширшими, а люди щоб не трималися стін з остраху послизнутися чи потрапити під фонтан брудних бризок з-під коліс автомобіля.

Проліски — на кожному розі, хоробрі перші квіти, що мають барву або снігу, або весняного неба — інших барв перші квіти не визнають, але ще боїшся, аби вони не зникли, аби їх не забрали, і хто знає, де їх збирали, звідки везли до міста, — може, здалека, отже, й весна іде десь дуже далеко, а от якби знайти квітку десь тут, щоб вона росла з-під руки, з-під твоєї долоні визирнула на світ, на сонце.

Весна приходить у місто дуже обережно, і, однак, ми вирушили шукати її. Тротуари підсихають, наче чистішають і дихають — це теж ознаки весни в місті. Старе, підгниле листя згрібають у парках у великі копиці й палять — дим вологий, їдкиц, він стелиться низько над чорними доріжками парку, а вранці висить туманом на маленьких вуличках біля парків, і перші, відважні промені сонця просвітлюють той туман. Горобці стрибають весело, уже не настовбурчені, не круглі, як м'ячики, пір'ячко наче випросталося і пригладжене, рівне — можна подумати, що горобці відвідали свою пташину перукарню: правда, це весна, питають мене діти, — горобці взимку не такі, — тепер вони розбишакуваті, воюють між собою з азартом і радісно, наче їм справляє приємність цвірінькати якомога голосніше.

Діти розгортають старе листя, а під листям — бліденький паросток, скільчений, ще наче не встиг відвикнути від темряви і мружить очі на світло, щулиться, трохи боїться, а трохи вже й з духом зібрався, щоб випростатися.

Бруньки — це помітити легко, — бруньки майже готові розкритися, аби тільки вже не було морозу, — бідкаються діти, бо все пропаде, усе замерзне, шкода буде, правда?

Та що там бруньки — раптом над муром, мов святковий подарунок, великий кущ — весь у світло-жовтому пір'ячку, це вже майже листочки, це вже зовсім, весна, бо тут і мур теплішим здається, і тротуар аж білий, а над тим усім — сонце і хтось сміється.

— А в Сусанни веснянки — це теж весна, правда?

Ми дивимося на дівчинку — а в неї справді на носику сонячні веснянки, такі веселенькі, дрібні, вони потім розпливуться суцільними плямами, а поки що зовсім дрібні, і вся вона світиться, смішні нерівні зуби біліють і ще більше освітлюють дитяче обличчя, вона немов притягнула до себе всі перші й найтепліші сонячні промені, вона вся купається у них, виблискує чисто вимите руденьке волосся, і вона говорить: "Ой, мамо, як добре! Ой, мамо!"

І це_звернене ні до кого слово, бо дівчинка нікого вже віддавна не може так назвати й покликати — гострим болем озивається у мені, і хочеться обняти це руде дитинча, і хочеться, щоб воно завжди могло з таким захватом говорити—як добре!

Підлітки й навіть трохи старші вже полишили вдома шапки, хустинки й капелюхи, усім хочеться свободи, веселі голови — русяві, чорняві, натуральні, фарбовані, — байдуже, головне — веселі, під вітром, ще не дуже тепло, але ж поки дочекаєшся... І так добре відчути цей вітер, весняний, різкуватий навіть часом від нього аж скроні ломить,

але ж і чекаєш на нього, мов на радість, яка обов'язково мусить з'явитися у свій точно визначений час.

Я майже переконана, що десь тут — мій син, не знаю, з ким він, але ж таки десь тут, мені й хочеться, і не хочеться зустріти його, бо я боюся порушити йому настрій, навіть якщо він зрадіє, зустрівшись зі мною, усе одно мусить з'явитися новий відтінок настрою, а я цього не хочу.

Мені добре з моїми четвертокласниками. Між нами сьогодні нема ані тіні відчуження й дистанції "учитель — учень". Ми просто разом шукаємо весну. В деревах, у людях, в будинках, у старих мурах, у веселих афішних тумбах, так барвисто обклеєних доокруж — до речі, тих круглих-афішних тумб зосталося не надто багато, тепер усе більше з'являється щитів і стендів, а старі кругла тумби з гострими' дашками все-таки цікавіші й чарівніші, часом" у мене виникає бажання спробувати — а що, як відклеїти пласт за пластом усі афіші, якщо уявити, ніби їх ніколи не знімали й відклеїти — що там, під ним? Так само хочеться, переслухавши десятки чиїхось фраз, .врешті зрозуміти: а що там, за ними?

І раптом у пошуки весни вривається щось зовсім інше, стороннє, несподіване й дуже гірке для мене. Мої діти нічого не помічають, звідки їм знати, що назустріч нам простує хлопчик, якого я відразу впізнала, хоча бачила тільки раз — це Юрко Березюк, я відклала відвідини на завтра, треба було йти сьогодні—та ні, учора, вчора треба було йти, відразу після того, як я довідалася, що сталося, про той камінь і про необхідність знову зустрітися у кімнаті, де відбулася наша перша з ним зустріч. Я не знаю, впізнав чи не впізнав мене Юрко, але він не вітається, а тільки дивиться мені просто в очі поглядом зухвалим і випитувальним — ну от, це я, я ось-таки, як бачите, і що ви на це скажете? Руки в кишенях, так вони завжди почувають себе певніше, ці хлопчаки: заклав руки в кишені куртки й крокує собі трохи вихильцем. Розумію якимось десятим чуттям, що це зухвальство — тільки маска, він не може себе почувати героєм.

Перепиняю хлопця, торкнувшись його плеча:

— Юрко, доброго дня тобі, — кажу йому і не знаю, що говоритиму далі, не маю у собі ані слова, всі слова здаються зараз марними, бо я їх мала сказати раніше, а зараз не знаю, як маю користуватися тим, що треба було використати раніше.

Хлопець придивляється до мене пильно, він справді спершу не впізнав — і його обличчя вкривається миттю червоними плямами, він вагається, як повестися далі, але таки скоряється:

— Доброго дня...

— А ми весну шукаємо... Може, з нами підеш? — вимовляю я врешті цю фразу і відразу розумію безнадійність пропозиції.

— Що-о? Що шукаєте?

— Розумієш, — кажу, — весну шукаємо, он квіти, і листя вже навіть з'явилося...

— А навіщо?—здвигнув він плечима і дивиться на мене так, наче розмірковує, чи не збожеволіла часом ця доросла жінка. — Навіщо шукати? Вона й так буде, без вас...

Я не наважуюсь його втримати, я знаю — тепер уже наша зустріч неодмінна, я піду до нього додому, але як переб'ю той мур, що він його вже почав мурувати між собою і людьми?..

І все ж ваша зустріч досі не відбулася, признайся, що ти навіть відчула полегшення, коли тобі не відчинили дверей, коли ніхто не вийшов на твій дзвінок. Ти тоді мала час ще трохи подумати над тим, що скажеш йому, тільки не треба моралі, сама знаєш, як навіть твій власний син слухає ті повчання. Одне лише і написано на обличчі: хоч би вже

скоріше закінчили цю балаканину, я ж у принципі й так знаю, в чому винен, а в чому — ні.

Нехай твоє перше слово, звернене до людини, ніколи не буде як той кинутий у спину камінь. Шукай у собі не слів, а почуття, не намірів, а вчинків.

Цього разу ти запізнилася. Якби ти забрала хлопця з собою, може, він би не кинув каменем у людину?

Не пробуй казати, що нічого особливого не трапилося: хлопець жбурнув каменем у майже незнайому дівчинку, жбурнув просто так, бездумно й по-дурному, через те, що він розбишакуватий, бо вже траплялося йому й гірше робити, він зняв фари з чужого автомобіля, а також бився з однокласниками і через це стоїть на обліку в кімнаті міліції при житлово-експлуатаційній конторі. Сама назва контори надає всій справі якогось буденного, нецікавого характеру. От лише нова біда — дівчинку той хуліган сильно покалічив, її забрали у лікарню, у дівчинки погано згортається кров, і ця невеличка подробиця додає усій картині зовсім нового забарвлення. Провина твоя мінімальна, участь у роботі комісії — теж мінімальна, ти була тільки на першому і поки що єдиному для тебе засіданні, ти навіть погано орієнтувалася у своїй ролі, роль для тебе зовсім нова й незвична, і все ж ти причетна до того, що не знайома тобі дівчинка на ім'я Юля лежить тепер у лікарні. Такий неперервний ланцюг людських стосунків, ти пам'ятаєш оте фантастичне оповідання, де мова йшла про комаху, на яку наступили ногою і знищили назавжди цілий вид, — і ось через те зовсім інакше продовжувався розвиток всесвіту, бо забракло одної-єдиної комашки. Неперервний ланцюг людської відповідальності, навіть коли ми часом зовсім не маємо уявлення про те, як живуть люди на іншому боці планети і що там відбудеться завтра, цілком імовірно, що це їхнє завтра певною мірою залежить також і від нас, від того, що ми скажемо, зробимо, вирішимо. Нехай ця залежність не безпосередня, і все-таки землетрус у Ташкенті чи злива в Індії може мати якийсь вплив і на твоє існування, не треба чекати на землетрус у Львові, щоб врешті зрозуміти,

як це страшно. Не усміхайся, не треба іронії. Іронізувати — це найлегше, найпростіший спосіб відмахнутися від усього на світі, а ти таки повір — неперервний ланцюг людських стосунків існує не тільки в просторі, айв часі, і цілком імовірно, що від того, як ти навчиш думати й чинити свого сина, а також Івана Ткача чи когось іншого з малих четвертокласників, залежить і те, як будуть мислити, відчувати й розуміти світ їхні діти й онуки.

Ти ж хочеш подарувати синові свій найсвітліший день, коли й ти сама була добра, щаслива й готова до здійснення найкращих своїх вчинків, коли ти любила зелену траву й дітлахів, які бавилися з тобою, коли вірила й довіряла, коли всі зірки здавалися тобі близькими, наче квіти на землі.

І ти зовсім не хочеш залишати йому в спадок якийсь поганий свій вчинок, якийсь прикрий день, про який маєш охоту сама забути. Чи не служить це доказом неперервності зв'язків, стосунків і неперервності відповідальності за вчинене тобою, твоїм сином і тим хлопчиком, який кинув каменем у дівчинку?

Можеш не хвилюватися — я знаю, і ти вже знаєш, що вона буде жити, але якби сталося інакше? А що, коли це має бути та дівчинка, яку приведе в дім твій син? І що, коли раптом міг у цьому місці якось урватися ланцюжок неперервності, ланцюжок єдності, радості, надій і віри?

Умоглядність спонукає тебе до холодної думки: дурниці, вигадки, нонсенс, ніщо з того, що говорить балакуче сумління, не є правдою, просто сумлінню усе болить, і воно перебільшує, творить з надуманого істину, а з істини вивершує всесвітню катастрофу. Але коли болить сумлінню, значить, болить і тобі, болить, болить, болить, не вигадуй, не може не боліти, тривожишся, боїшся, перестаєш займатися розумуваннями, маєш охоту бігти до лікарні й запитати, як почуває себе незнайома дівчинка, маєш намір піти до матері Юрка Березюка і приглянутися до неї та до її сина зблизька.

Навесні з тобою завжди діється щось дивне, родяться внутрішній неспокій і тривога, ти чекаєш, коли— зацвіте дерево в садку, що за стіною твого дому. Дерево височенне, врівень з триповерховими будинками, здається навіть, що в них спільний фундамент чи спільний корінь і будинок теж мусив би рости, а дерево не має права зникнути, його не повинні рубати, воно мусить зацвісти, обов'язково мусить зацвісти й цього року, так, наче в тому є якась ворожба, доказ тієї ж неперервності, про яку торочить тобі твоє невмовкаюче сумління. Ти хочеш ще раз побачити, як цвіте дерево, ще раз подивитися на ніжне диво, що називається деревом у цвіту, і тобі болять обрубані навесні цурпалки чорних дерев, так довго треба, щоб загоїлися їхні болячки, щоб вигналися новенькі гілочки й прикрили зболене й обрубане, а поки що оголене нутро гілок і стовбура біліє, мов людське тіло, і тобі боляче від того, правда ж?

То невже тобі не боляче від горя тієї матері, яка мусить не вибачати й водночас прощати своєму синові кинутий у дівчинку камінь? Навіть якщо він більше нічого такого не скоїть, то все ж вона пам'ятатиме той камінь довше, ніж сам син, рука якого підняла й кинула камінь у людину. Адже навіть у винного в чомусь не кидають каменя, та ще й у спину, а тут ось — тому ти теж карайся, мучся тим болем, бо й від тебе, від тебе теж залежить, що може зродитися у комусь бажання жбурнути камінь у спину, без причини — або з причини, породженої якоюсь мірою і твоєю поведінкою.

Твій син записує ,у щоденник чи просто у принагідний зошит якісь свої думки, якісь фрази, які спершу незрозумілі тобі, а потім раптом розкривається їхня суть через його вчинки. Його зошити з географії і з математики завжди були списані тими фразами, як у інших хлопців — замальовані фізіономіями, літаками, пароплавами.

Ти поки що не робиш ніяких висновків з тієї його звички,

але коли він каже тобі: прочитай — ти трохи несміливо й з надією на відкриття зазираєш у написане, бо хочеш знати про нього більше, аніж він готовий тобі сказати.

Але ти ніколи на світі не відважилась би переповісти прочитане комусь іншому, як не переказала б листа, написаного тільки для тебе.

А от тепер тебе тривожить, про що вони можуть розмовляти, що вони довіряють одне одному і наскільки більше довіряє син своїм товаришам, ніж тобі? І чому так, чому так воно відбувається, чому — адже й він,, і чийсь інший син знає, що саме ти, мати, — найперший його приятель, а однак не завжди, не зовсім. Причина — у різниці віку, таки в тому, що в якийсь момент ти вже не розрізняєш, де кінчається довіра, а де починається суверенність бажання, в які не треба втручатися, і торкаєшся того, що зачіпати не молена, або стаєш рутинером, надокучливим ментором, повторяєш усоте сказане вже раніше, і він тільки ввічливо слухає, бо навчений не перепиняти старших...

То про що вони зараз ведуть мову? Знаєш, а вони не зобов'язані сповідатися перед тобою, адже ти не увійдеш і не розповіси їм про Юрка Березюка, і чому ти вимагаєш від них більше, ніж можеш дати? Ви вже майже рівні, вони вже не дітлахи, хоча ще діти, а ти завжди відчуваєш — дітям не все можна й треба, і так само вони знають своє: дорослим не все й не завжди треба й можна розповідати. Вони хочуть самі собі дати раду, дай їм спокій, можеш тільки здогадуватися, про що вони говорять. Та тільки хіба вгадаєш?

10

Сумління застерігає від моралізаторства: а хіба ж воно само — не найнуднішйй у світі мораліст? І мусиш визнавати, від нього не відійдеш ні на крок, воно при тобі, хоч би ти й не слухала його голосочка.

Про що говорить до мене сумління, я вже знаю, а от про що — ті діти? Зараз урешті піду до них, бо таки вже час їм спати, і нехай не вдають дорослих.

Бракує настрою для вияву гумору. Бракує настрою.

Не можу бути присутньою при їх розмові.

Але можу пригадати собі аркушики паперу, що давав мені читати син. Цікаво, чи їхня розмова має зв'язок з його думками. Може, є святотатство в тому, що так хочеться знову самій собі переповісти його думки?

"...Вперше я побував тут, коли мій батько захищав кандидатську. Кожен камінь, кожен візерунок на стіні, простий, звичайний візерунок і майстерно розписана стеля, дерев'яна парта, мідна клямка—все таїло в собі загадку, хоч все було таке просте.

Я йшов східцями, впевнений, що по них ступала не одна мудра людина. Я був маленьким хлопчиком і не знав, що дурнів немало і що вгору сходами вони піднімаються також:.

Сидячи на стільці перед аудиторією, я відчував, як неприємно спітніли руки, як незручно сидіти — і стояти не можеш, як десь у кишені лежить брошурка з формулами. Я не надіявся списати, я довіряв лише собі, й своїй голові, і ручці з кульковим стержнем. Але сподівався також на те, що хтось може й підказати. Хто-небудь, але ж мусить допомогти. Чи — тільки я сам?

На порожній стілець, що стояв навпроти, сіла дівчинка.

— Хто ж стане допомагати? Тут закон такий: з трьох перемогти мусить один, усі вступити не можуть, всі отримати відмінно не можуть.

Дівчинка, що сиділа навпроти, поправила світле волосся. Вона була одягнена у спідницю, що сягала нижче колін, і-в бузкового кольору блузку. Вона соромилася себе, боялася зайвих рухів, а руки їй заважали. Мені не хотілось, щоб дівчинка була серед тих, з ким доведеться змагатися за місце у вузі.

— Хто піде перший? — почулося коло мене, але я не зважаю на той голос.

Здалося мені, що подих вітру може підняти її у повітря, така тендітна фігурка була в тієї дівчинки.

...Йдучи на першу пару, я жахливо боявся. Більше, ніж перед екзаменом. Боявся усього, що було довкола мене: величезних вікон і хлопців, які курили в коридорах, боявся самого себе. Здалось, що забув ручку. Чи зошит?

В аудиторії напівприкриті шторами вікна пропускали притемнені сонячні промені. Парти вишикувались амфітеатром. Темний стіл, довгастий і великий, чорна кафедра. Мені на якусь мить здалося, що я потрапив у зал, де в повітрі плавають закони, де вирішують долю людей.

В останньому ряді я побачив біле волосся і бузкового кольору блузку...

І було дивно, що викладач на першій лекції говорив і безперервно нагадував, що ми дорослі, що вуз — не школа. Ми й самі це знали. Тільки дивно якось: невже ми стали дорослими тільки в ту мить, коли нас назвали студентами? Хіба це могло так відразу вплинути на нас? Річ у тому, що дорослими ми вже були трохи раніше, ще в школі. Але ж вважається, що школа — для дітей, а вуз—для дорослих. І нам про це нагадували. І так само, як у школі пам'ятали тільки про те, що ми діти,

тут раптом зовсім забули, що ми ще трохи, але такк діти. Напівдорослі діти.... Бо як же могло все так різко за два місяці змінитись?"

Хотіла б я дуже знати, чи ці його думки мають якесь відношення до їхньої розмови? А на цій дівчинці, що сидить зараз у кріслі з підгорнутими під себе ногами, я ніколи не бачила блузки бузкового кольору. Може, це інша дівчинка?

11

У кімнаті наче забракло повітря від того, що вони багато курили, і Сергій відчинив вікно. Разом із вологою сві-^жістю увійшов до них запах вологого листя, кори дерева, дощу: дощ шемрав десь там унизу, наче хтось весь час човгав

великими ногами по землі і'і ніяк не міг зрушити з місця. Або наче хтось бурмотів шепеляво одну й ту ж фразу. І тільки єдиний дзвінкий звук долучався до того шемрання —об карниз ударялися дощові краплі й наче відскакували вгору.

— Тобі не холодно, Валю? — запитав Сергій дівчину, бо вона сиділа найближче до вікна, втиснувшись у крісло. Маленька, як дитина, підгорнула під себе ноги, їй було затишно, вона майже весь час мовчала, й тільки пильний погляд її виказував цікавість і увагу до того, про що говорили хлопці.

— Ні, — похитнула вона головою, — мені не холодно.

Хлопці були знайомі й товаришували ще зі школи, а з дівчиною Сергій познайомився в інституті, спершу вони навіть і не помічали одне одного, але якось Сергій приніс із собою книжку й замість того, щоб конспектувати, як належало пильному студентові та ще й першокурснику, взявся читати. Дівчина сиділа позаду, вона запитала: "Це твоя книжка, даси потім мені?" — він пообіцяв і дав їй книжку, і аж

тоді з'ясувалося, що вони мають спільні літературні зацікавлення і їм є про що поговорити, опріч літератури. Дівча було самостійне, трохи зухвале й знало собі ціну, але з Сергієм якось по-доброму потоваришувало. Хлопець відчував, що вона ще й досі насторожено приглядається до нього, наче сподівається на якийсь такий вчинок, який би їй не сподобався, і боїться водночас, що так може статися.

Сергій часом міняв касети в магнітофоні, каву гвони давно вже й не пили, бо вона захолонула, тільки Андрій вмокав у чашці грудочку цукру й хрупав нею, як малий хлопчак. Він був великий, власне великий, а не просто високий, такий широкий у плечах і з великою пелехатою головою, що дівчинка поряд з ним здавалася зовсім пташеням, а другий хлопчина, Борис, ще тоншим і делікатнішим, аніж воно було насправді.

— Як на мене, цієї зими був тільки один якийсь тиждень із снігом, — сказав Сергій, — і знаєте, Євген до мене тоді прийшов, каже: ходімо на санках покатаємось.

— Здитиніли, — засміявся Борис. — Уявляю Євгена на санках з його професіональним виглядом і окулярами. Він, мабуть, і тоді про інтеграли розмірковував.

— Ні, ми про дівчат тоді говорили, — відповів Сергій.— Він казав, що вони всі однакові, а я казав — різні.

— Дуже слушна думка, треба запатентувати, хлопці!

'— Ну, молодці хлопчики, про погоду поговорили, про дівчат — теж, тепер декілька слів про нові фільми, і я вже буду знати, що ви— інтелектуально глухі, — зітхнула дівчинка і взялася жувати бутерброд.

— А що — ти хочеш, щоб ми знову про те...

— Хочу. Я хочу знати, що з ним тепер буде, як він тепер далі, той малий, і хочу знати, чому він це зробив. У мене є брат, таке інфантильне хлоп'ятко, знаєте, бувають хлопці, про яких відразу можна сказати — мужичок росте, а цей так — ні хлопчик, ні дівчинка, то я його до діла пристроїла, спортом займається, без інтересу поки що, але час має куди подіти... Так от я думаю, що той малий не знав, куди себе подіти, шукав'собі заняття.

— І врешті знайшов, — сказав Андрій. — І знай наших, нехай продовжує і надалі так само, бо ніхто за руку не вхопив.

— Ну й що, якби вхопили? От Гальку Радченко хапали — і що з того? Хіба ж не бігали до неї хлопчаки в дев'ятому класі навіть, самі знаєте, чим закінчилось, — Борис раптом спам'ятався, що між ними сидить дівчина, але вже так і вимовив фразу, як намірявся: — Сидить тепер, синочка колише...

— А ви ще й пліткарі, хлопчики, — зробила знову висновок Валя. — І що вам до того, нехай колише, може, це її покликання, і добре, що вона виконала свій обов'язок...

Я думаю, вона його трохи зарано виконала, — зітхнув Сергій. — їй тільки сімнадцять тепер, ще мала час, я думаю...

Хлопці вчилися у десятому класі, коли в школі трапилася ця історія з Галею Радченко, і не можна було Ц тоді обминути мовчанням, і говорити про неї також не годилося, діти ніяковіли й не сміли глянути в очі одне одному, а вчителі зовсім не знали, як їм поводитися в цій ситуації із старшокласниками. Вдавати, що нічого не сталося? Перемовчати чи переговорити з усіма, влаштувати збори, читати лекції? Раптом вирвалося назовні те, до чого боялися торкнутися — вирвалася назовні їхня наївна дорослість, їхнє боязке ще намагання оцінити своє ставлення до того, що трапилося, і вчителям треба було знайти спосіб, щоб порятувати когось із них від цинізму, когось — від можливого

повторення помилки, когось — від категоричної зневаги до дівчини, яка уперто запевняла, що все це — тільки її власна справа, і було тут трохи істини, а більше — зриву, помилки, ганьби. А ганьбу хотілося приховати, і хотілося цього не тільки батькам, а й багатьом учителям, сакраментальна фраза "прогримимо на все місто" звучала навіть не вимовлена вголос, і от у Дій ситуації десятикласникам врешті сказали, що не такі вони вже й діти, але нехай не думають, що геть-чисто дорослі, що мають право вириватися з-під опіки. Бо — от бачите, що в таких випадках трапляється...

— Дайте вже спокій тій Галі, — попросив Борис, — можна подумати, що більше нічого й згадувати, ніби на тому в нашій школі світ клином зійшовся.

Вони так рвалися в останні дні зі школи, їм такими обридливими здавалися облікові книжки, підручники, нагадування про випускні екзамени, їм докучили уроки й перерви, шкільні коридори і шкільні дошки, — а лише через кілька місяців вони вже мали охоту згадувати все, що стосувалося школиГ— а пам'ятаєш? — і хоча не жалкували ще за дитинством, бо відійшли від нього не надто далеко, все ж якась там дрібочка смутку бриніла в душі: минулося, все... З них трьох тільки Сергій вчився тепер в інституті. Бо пішов на завод відразу, а Андрій провалив екзамени в медінститут і тепер працював санітаром у "швидкій допомозі".

До великої Сергієвої кімнати вони вже звикли віддавна й почувалися тут затишно, бо їм ніхто не докучав, ніхто не намагався контролювати й приглядатися.— якось так вийшло, що їм повірили, а вони тієї довіри не ламали. Трапилося, правда, раз, що ще в дев'ятому з'явилася зайва пляшка, непотрібна пляшка, але Сергієві після тієї пляшки світ був немилий, і коли раптом кімната посунулася й стала якось ніби на ребро, він похитав затуманеною головою й подумав: а хлопцям вулиця не перевернулася, коли вони йшли додому?

Була розмова з матір'ю і усвідомлення сорому від того, що то від них, з їхньої хати хлопці верталися до своїх домівок уздовж перевернутої догори коренем вулиці, і що їх запитають: — а де ж це так, синочки дорогенькі?..

На вулиці хтось грав на гітарі — там завжди збирався надвечір гурт хлопців і дівчаток, вони сиділи на низенькому мурованому паркані, звісивши ноги, хтось один награвав на гітарі, а решта або ж про щось розмовляли, або ж наспівували в такт мелодії.

— Гм, — як ви думаєте, чому гітара така популярна, хлопці? — Сергій згадав, що він чув таку от розмову про гітару від двох акторів — вони сперечалися про те, чому цей інструмент став ніби ознакою, невід'ємною рисочкою сучасної молоді, а такий же старий інструмент, як світ і кохання! — Знаєте, я чув суперечку, — Сергій трохи прикрив вікно, але музика все одно долітала знизу, було в цьому щось приємне, ніби там грали для них, ніби там теж хтось намагався поговорити з ними і вибрав для цього мелодію трохи сумної, але лагідної пісні, — я чув суперечку про те, як раптом цей інструмент став певною ознакою нашого покоління. Гітара ніби завоювала на це право. Бо в революцію символом молодості й відваги була гармонія, і під час війни теж — з нею не розлучалися, вона була як зброя, а гітару вважали міщанським інструментом, непманським, чи що...

— Але ж скрізь по-різному, — сказала Валя. — В Іспанії без гітари люди не уявляють собі існування, і в Південній Америці— он Віктор Хара, і Лорка...

Тихеньким голосом, не декламуючи, а ніби сама до себе, дівчина прочитала вірш Лорки:

Коли я помру,

покладіть коло мене й мою гітару в піщану труну...

Хлопці вслухалися у ритм вірша, але Валя замовкла, не читала далі, останнє слово залишилося звучати в кімнаті, якось аж навіть важко було продовжувати говорити, ніби треба було переступити .через щось, дуже делікатне й недоторкане. Може, тому беруть її з собою в путі-дороги?

Борис усміхнувся:

— На лірику вас потягнуло... То в Іспанії, то Лорка, а в нас, як на мене, просто мода, популярно, хлопці, пояснюю: гітару дістати можна, навчитись грати — ніби зовсім просто, май трохи слуху — та й годі, перебирай пальцями по струнах, мугикай пісеньку і зваблюй дівчаток своїми серенадами... Цс от як буває зажована й затерта фраза, яку звикли вживати й без неї ніхто не обходиться, так і з гітарою може статися. Затреться, романтики дешевої досить, а правди нема. В гармонії того більше, як на мене...

— Може, й правда, що кожному народові потрібен свій інструмент для вияву настрою й просвітлення душі, — сказав Сергій. — Але ж мода модою, та коли вона комусь знадобиться, гітара, то це ж таки неспроста... Ну хіба^ж ви можете уявити без гітари хлопця в джинсах — де б він не був? І он там, — Сергій махнув за вікно, — і десь на будові, і в мандрах...

— Ну, завелися, — Андрій махнув рукою. — Проблему знайшли! Гітара — так гітара, гармонія — так гармонія, яка там різниця, аби музикант був добрий, то й музика буде/А взагалі ці ваші гітаристи,— заробітчани, знав я одного...

— А я двох, — засміявся Сергій, — кави ще хочете? Кави вже ніхто не хотів, і Сергій, все ж намагаючись бути

гостинним господарем, раптом згадав — таж є цукерки, в першу чергу для дами, прошу вас, сеньйорито, замість пісні й гітари, і ви, шановні молоді сеньйори, частуйтеся цукерками, я знаю, що ви любите

солодощі й досі, хоч уже маєте вуса, такі симпатичні вуса, які ви не зголюєте, хоча вже добрий рік голитеся, правда, шановні й поважні джентльмени, сеньйори, хлопчаки?

— Дай спокій з цукерками, — відповів Борис. — Я от хочу ще про гітару... Ви знаєте, коли Дмитренко виходив з дружинниками на чергування, він найбільше не любив хлопчаків з гітарами. Йому кілька разів траплялося зустрічатися з такими компаніями, де без гітари найгірше зло не обходилося. Хтось награє на гітарі, увагу відвертає, а решта лаштуються у чужі кишені залізти...

Сашко Дмитренко — це був їх однокласник, він ще з восьмого класу чергував із старшими дружинниками. Сергій тоді сперечався з матір'ю, вона доводила, що не повинен малий хлопчина займатися цією нелегкою роботою — адже трапляється, що відбуваються сутички не тільки з малолітніми, які поночі блукають вулицями, курять цигарки й лаються, — доводиться мати справу і з дорослими, і біда не тільки в тому, що — небезпечно, айв тому, що в дитини може з'явитися цинічне ставлення до життя, зникне повага до старших і довір'я до них, якщо такий от хлоп'як надивиться на лихо та бруд.

— Смішна ти, мамо, — Сергій, як дорослий, погладив її по волоссю, придивився до її очей: вона говорила те, що думала, і видно було, що Сергієві ніколи у світі не дозволила б того, на що відважилася Сашкова мати. — Смішна ти, ма', бо хіба ми й так не знаємо, що може бути в житті? Сашків тато таке вдома витинає, що не треба йому нічого іншого для того, щоб усе на світі знати й розуміти. Він, може, через те й у дружинники пішов... А найголовніше — це було тоді, коли він одного разу побачив у телефонній будці малого хлопчака, який намагався досягнутися рукою до диска, й не міг, й попросив Сашка: дядю, наберіть міліцію, тато п'яний прийшов, маму б'є, і знаєш, мам, тоді був мороз, а малий стояв у самих шкарпетках і в сорочці, тільки вушанка на голові, і весь такий заплаканий, і пальці в чорнилі, — після такого, звичайно, у кожного всередині все перевернутись може...

Чи переконав матір у своїй правоті Сергій — хтозна; але кожен раз, коли Сашко йшов на чергування, вони в класі знали про це, і вони не випитували, як пройшло чергування, Сашко не переповідав ніколи ніяких подробиць, і після маминих слів про цинізм Сергій наче мимоволі шукав у другові ознак якоїсь зневаги до людей, до старших чи однолітків, думав: чи не помітить гіркоти, зневіри, але ні, цього й не могло бути. Сашко мав такі добрі, такі теплі очі, і навіть до дівчат з паралельного класу часом звертався на "ви", хоча й самі дівчата сміялися з тієї його звички.

— Давно Сашка не бачили, — сказав Сергій уголос, — щось не приходить, такий-сякий, не сказати б більше...

— Скажи більше, Сергієчку, — засміялася Валя, — ска-жи-и... А ми послухаємо!

— Принаймні одне можу сказати: у травматології Олександр Дмитренко поки що не значиться, отже, з ним усе гаразд, злочинний світ тремтить і жахається нашого героя...

— Не блазнюй, майбутній зубодере, у тебе вже чисто зачерствіло серце на твоїй нуль три, — розгнівався Борис.

— Професійне, хлопчики. Якби лікарі не черствіли душею і серцем, не ставали душевно глухими, вони б не зносили виду крові і скрипу розпилюваних кісток.

— Бр-р, дівчинко Валю, як ти можеш вимовляти такі слова своїми ніжними рожевими устами! Та лікарі до кінця свого життя не зносять виду крові, і бояться операцій, і мучаться, ставлячи діагноз...

— Ну, коли вони такі малограмотні, як наш Ескулап, то мусять мучитися!

— Хлопці, не вправляйтесь у дотепності за рахунок медицини й медиків. Як кажуть у народі: пригодиться води напиться, а народ як скаже, то зав'яже, і так далі...

— Ох, у твої делікатні рученьки я б нізащо не хотів, потрапити!— засміявся Борис і поклав свою вузьку, тендітну долоню на широку ручищу товариша.

— Дівоча рученька, — затиснув Борисові пальці Андрій. — Не знаєте, хлопці, як йому вдається в цеху працювати?

— По-перше, хай буде вам відомо, я від учорашнього дня аж на тиждень — у дослідній лабораторії, вивчаємо вплив... А, та що вам пояснювати, ви—-темні люди, у заводській справі не тямите нічого, виробниче навчання проходили, бідолахи, у Карги, шили з дівчатками трусики і сорочечки для лялечок, де там вам розумітися на зварюванні металу й на сучасних автобусах... А рученька...

Спритним рухом Борис висмикнув руку й напозір легко торкнувся Андрієвого ліктя, але той аж скривився від болю.

— Ну, ти, каратисте, нехай тобі добре буде, ще, дивись, чемпіоном світу станеш! Ти свого бригадира почастуй отак!1

Борис у перші дні роботи скаржився на бригадира: той поставився до хлопця з недовірою, надто вже тендітним виглядав новий електрозварювальник, але врешті контакт якось налагодився, бо хлопець уже не нарікав на шефа, хоч й не вихваляв з обережності — хто знає, як далі буде?

Потираючи лікоть, Андрій роздивлявся власні руки, що ж, не так уже і зле, нехай хлопці не сміються, зараз йому це якраз дуже потрібно — сильні руки, санітарові без того не обійтися. Звичайно, шприц ледве видно в долонях, колеги сміються: для Андрія треба замовляти шприц

зовсім спеціальний, на фірмі "Гігант", чи що, і халат треба діставати там же, але смішки йому не шкодять, добре, що він має такі руки, бо коли довелося піднімати й класти на ноші дівчинку, котру поранив каменем той чудернацький, наїжений хлопчак, який не міг ані слова пояснити, хто він такий і чому так вчинив, — коли її довелося класти на ноші, то Андрій міг це зробити легко, й зручно, і делікатно, бо великі руки і широкі долоні ще не означають, що людині бракує делікатності й ніжності. Звичайно, Андрій ,не думав про все це саме так і не розмірковував, чи ніжні в нього руки, але коли він пригадав голубеньке платтячко й кров на білому комірці, то здалося йому, що бачить цю дівчинку й зараз, і знову піднімає, кладе, на ноші, і боїться, щоб не зробити. їй боляче.

Абсолютно дикий випадок.,. Не знати майже людину

і кидати їй у спину каменем. У голові не вкладається, — вголос

уже розмірковував Андрій. — І в той же час видно було, що

він не хул-іган... г ;

— Ну й не божевільний, мабуть!

— Та ні, хлопці, не божевільний, але якийсь як хом'ячок у скляній банці, метався, ковзав поглядом ПО людях, а потім наче заспокоївся і нічого не казав, тільки допитувався, чи дівчинка буде жити, — і все...

— От я й питаю: що ж буде з ними далі, як це все? Як він далі буде жити? Я б з ним поговорити хотіла, я б з нього все випитала, до брата товариші приходили — я всі їхні таємниці знала, вони мені звірялися, як хлопцеві...

— А ти потім мамі з татом усе викладала, так?

— Дурниці, Борю, — нічого не викладала, я тільки хотіла передбачити, якими вони виростуть...

— Кібернетика на службі в педагогіки.

— Жартуєте, хлопці. Ну, жартуйте, а я, мабуть, піду в лікарню, хочу довідатись, як та мала, у неї кров погано згортається, у цьому вся біда. —Андрій назвав по-латині хворрбу, але хлопці не зреагували на такий доказ високого професійного рівня Андрія. Вони давали поради:

— Краще по телефону, чого в лікарню опівночі, ти вдень уже був і питав, скільки можна, їй уже краще, ти не журись.— Але Андрій поморщився, від цього його велике обличчя раптом стало зовсім дитячим.

— Який телефон, думай що говориш, він як задзеленчить-— в усіх палатах почують... Я таки піду...

Йому все ввижалося те голубе платтячко й тоненькі брівки, наче дівчинка з чогось здивувалася і звела їх догори.

12

Звичайно, ти не чула ані слова з того, про що вони говорили. Вони говорити могли зовсім про інше, але ж і це — варіант ймовірний. Можеш бути певна, що їх також не раз терзатиме сумління за зчинене й Незчинене, хоч як би ти хотіла, аби вони були чимось кращі від тебе (зрештою, якби батьки не були переконані, що їхні діти мусять бути— кращими від них, то чи варто було б людству існувати такий досить уже тривалий час?). Нема сенсу запевняти, що вони—хороші, чудові, добрі, милі, з ними усяке було й буде, але в цей вечір вони могли говорити саме ось так і про це. Бачиш, таки є неперервність людських стосунків, вчинків і відповідальності за них, є цей зв'язок і мусить бути. Випадок? Може, випадок, але він теж на користь сумління, котре докучає тобі.

Ще секунду посидь, подумай, вони вже йдуть, твій сйн вирішив провести своїх друзів, і по дорозі (хоча зовсім не по дорозі) вони всі разом зайдуть до лікарні, щоб довідатися, як почуває себе Юля. І їм скажуть, що вони здуріли, докучають людям, заважають і не дають працювати.

—'Він — нуль три, — вкаже на Андрія Борис.

— А хоч би й нуль десять...

— Це я привіз її сюди) на машині "швидкої допомоги"...

— То так би й казав відразу, — розгнівається остаточно черговий. — Зараз... Почекайте... А взагалі, мусив би знати, що довідки про здоров'я посеред ночі не видають, коли ти — нуль три!

— А хіба вночі люди інші, ніж удень? — Правила інші, — відповість черговий.

А правила, правду кажучи, завжди одні й ті самі.

Посидь хвилинку, зараз вони зазирнуть до тебе, щоб попрощатися. Ти могла б їм дещо сказати про той випадок і про того хлопця... але ж ти зайшла у велику кімнату тільки по книжку. А шкода. Бувають моменти, коли діти не мають нічого проти присутності батьків. Тільки як угадати, коли воно — так?

Посидь, подумай і не відкладай свого візиту до матері Юрка Березюка — зайди завтра відразу після роботи, вам обом треба поговорити ще до зустрічі в тій іншій ситуації, коли її син буде відповідати за свою нову провину.

13

Коли я була мала, то читала казку про підступного брата Березня й'про довірливого Квітня, який все ж прибув у гості до Березня у човні, перемігши всі біди й перепони на

своїй дорозі. Відтоді мені завжди здається,-що тепла, зелена весна прибуває разом із Квітнем на міцному великому човні, а Квітень мусить бути дуже гарний, трохи наївний і добрий, а ріка широка, й вода обов'язково спокійна, чиста, аж до самого дна прозора, і я весь час бачу цю картину, а дівчата йдуть йому назустріч, у руках у них гілочки з білим і рожевим цвітом, і вони співають пісню:

Благослови, мати, Весну зустрічати, Весну зустрічати, Зиму проводжати! Зима у возочку — Літечко в човночку.

Мені дуже хотілося написати про це, а також про матір, яка виходить усіх благословляти, і для неї кожен юнак — син і кожна дівчина—дочка, це вже не просто мати однієї дитини, а символ материнства, доброти й ласкавого благословення.

Є такий поет і скульптор — Віктор Гончаров. Я прочитала у його "Ладах" такі рядочки:

"Если я пошел искать материал-заготовку для уже продуманной скульптуры, то обязательно найду... Но не то, что искал, а то, о чем думал".

Видно, так і зі мною трапилося. Але нехай уже залишається — "Квітень у човні". Хоч назва.